بزاڤی توتن لە ئێران (١٨٩٠-١٨٩٢)

د. هۆشمەند عەلی مەحمود   م. ئیسماعیل عەبدولڕەحمان سەعید

زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە
بەشی مێژوو

پێشەکی

ململانێی وڵاتانی کولۆنیالیستی بە تایبەتی روسیاو بەریتانیا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم لە ئێراندا بە تایبەتی لە سەردەمی ناسرەدین شای قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦) گەیشتبوە لوتکەی خۆی. لە راستیدا ئێران تەنیا بە ڕواڵەت وەك وڵاتێکی سەربەخۆ بوونی هەبوو، چونکە ئەم دوو زلهێزە لە ڕێگەی بەدەستهێنانی دەیان چیاوگی ئابووری بە تەواوی بەسەر دەسەڵاتی سیاسی ئێراندا زاڵ ببوون. لە دوای پێدانی چیاوگی قۆرخکردنی کڕینو فرۆشتنی توتنی هەموو ئێران بە کۆمپانیایەکی بەریتانی، کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی بەریتانیادابوو، بزاڤێکی نارەزایەتی بەرپابوو. ئەم بزاڤە یەکەم ناڕەزایی جەماوەری-سیاسی لە ئێرانداو لە گرینگترین ڕووداوەکانی نزیك بە پەنجا ساڵ پادشایەتی ناسرەدین شای قاجار بوو. ئەم بزاڤەی دواتر زەمینەی بۆ ڕووداوێکی گرینگی مێژووی هاوچەرخی ئێران واتە بزاڤی مەشرووتە خۆشکرد. لەبەرگرنگی سەردەمەکەی ئەم لێکۆڵینەوەیەمان لەسەر ئامادەکرووە بەناونیشانی (بزاڤی توتن لە ئێران ١٨٩٠- ١٨٩٢) وەك توێژینەوەیەکی مێژوویی-سیاسیی.

ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە تیشك خستنە سەر چۆنیەتی بەرپابوونی ئەم بزاڤەیە، کە بە شێوەیەکی مەدەنیو لە ڕێگەی خەباتێکی ناتوندوتیژی کۆمەڵانی خەڵکی ئێران توانیان بۆ یەکەم جار پاشەکشە بە دەسەڵاتی سەرەرۆ بکەنو هەروەها ڕۆڵو سەنگو کاریگەری سێ چینی سەرەکی بەشداربووی ئەم بزاڤە واتە: بازرگانان، رووحانیەتی شیعەو روناکبیران، کە هەرکامیان بۆ مەبەستێکی تایبەتی خۆیان ڕۆڵیان تێدابینی.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە دوو بەشی سەرەکی پێکهاتووە، بەشی یەکەم بە ناونیشانی ئێران لە نێوان بەرداشی روسیاو بەریتانیاو بۆ دوو باس دابەشکراوە: لە باسی یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر بارودۆخی سیاسیو ڕەوتی چاکسازی لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم، قۆناغێك کە بەهۆی ئاشنابوونی دەستە بژێری ئێرانی لەگەڵ کولتورو شارستانیەتی ئەوروپی، پێویستی ریفۆرمو چاکسازی هاتەگۆڕێو تێیدا هەوڵەکانی چاکسازیی خوازان دەخرێتە بەرباس. لە باسی دووەمدا ئاماژە بە ململانێی بەریتانیاو روسیا دەکرێ، کە لەم قۆناغەدا لەسەر وەرگرتنی چیاوگی ئابووری دەگاتە لوتکەی خۆییو بە مەش دەستێوەردان لە بواری سیاسیش دەگرێتەوە. بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو کاردانەوەو لێکەوتەکانیو بەسەر سێ باسدا دابەشکراوە. لە باسی یەکەمدا چۆنیەتی پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو وردەکارییەکانی ئەم ڕێککەوتننامەیەو بەتایبەتی ئەو ماددانەی کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی بەریتانیادایە ئاماژەیان پێکراوە. لە باسی دووەمیشدا کاردانەوەی پێدانی ئەو چیاوگە لەلایەن بیروڕای گشتیو دەربڕینی ناڕەزایەتییەکان لەنێو

چینو توێژەکانی کۆمەڵگەی ئێران تاوتوێکراوە. لەتەوەری سێیەمو کۆتایشدا پاشەکشەی دەسەڵات لە بەرامبەر ئیرادەی خەڵکداو هەڵوەشاندنەوەی چیاوگەکەو دەرهاوێشتەکانی خراوەتە بەرباس.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا سوود لە چەندین سەرچاوەی گرنگ وەرگیراوە، بە تایبەتی ئەو سەرچاوانەی کە نووسەرەکانیان لەنزیکەوە ئاگاداری ئەم رووداوە بوون، بۆ وێنە: بیرەوەرییەکانی عەباس میرزای مولك ئارا "برای بچوکی ناسرەدین شای قاجار"، کە تێیدا ئاوڕی بەسەر ئەم رووداوە داوەتەوە. کتێبی (قرارداد رژی) لەنووسینی شێخ حەسەن کەربەلایی کە خۆی فەرمانبەری کۆمپانیای رژی بووەو مژاری کتێبەکەی تەواو بۆ ئەم رووداوە تەرخانکردووە. هەروەها بەرهەمەکانی فەرەیدونی ئادەمیەت بە ناونیشانی (ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران)، (تاریخ بیداری ایرانیان) لە نووسینی نازم ئیسلامی کرمانی، (جنبش های اجتماعی معاصر ایران)ی سەعید زاهیدو (سنت ومدرنیتە)ی سادق زیبا کلام لەم لێکۆڵینەوەیەدا سوودیان لێوەرگیراوە.

بەشی یەکەم: ئێران لە نێوان بەرداشی روسیاو بەریتانیادا:

باسی یەکەم: بارودۆخی سیاسیو رەوتی چاکسازی لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم:

سەرانسەری نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەم بێجگە لە سەردەمی کورتخایەنی دەسەڵاتی کەریم خانی زەند (١٧٦٠-١٧٧٦) پڕ لە کێشەو ململانێی ناوخۆیی لە نێوان سەرۆك هۆزو دەرەبەگەکان لە پێناو بەدەستهێنانی تاجو تەختی پادشایی بوو. لە ئەنجامدا لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم بنەماڵەی قاجار دەسەڵاتیان لە ئێران بەدەستەوە گرت[١]. ئێران لە سەردەمی دەسەڵاتی قاجارەکان (١٧٧٦-١٩٢٥) سەرلەنوێ وەسەریەککەوتەوە. دەسەڵاتی قاجار تەمەنی درێژی خۆی لەگەڵ ئەوەی ناوبانگی نەبوو، بە پلەی یەکەم قەرزداری پشتیوانی دوو زلهێزی ئەوروپی بوو. دوو زلهێز کە پتر لە هەمووان دەستیان لە کاروباری ئێران وەردەدا، ئەم دوو زلهێزە بەریتانیاو روسیا بوون[٢].

هەرچەند ئێران بەرواڵەت کولۆنی هیچ زلهێزێك نەبوو، بەڵام لە زۆر لایەنەوە لە بەرامبەر ئەو فشارەی کە بەهۆی دەوڵەتەکانی روسیاو بەریتانیا لەسەری بوو، سەربەخۆ نەبوو[٣]. ئێران پاراستنی سەروەری خاکی خۆی دەبوو لە رکابەریو ململانێی نێوان روسیاو بەریتانیادا بدۆزێتەوە. بەریتانیا شێلگیربوو کە لە هەر شوێنێك بۆی بگونجێ کۆتایی بە نفوزی روسیا بێنێو ئەو وڵاتەی وەك ناوچەیەکی جیاکەرەوە لەبەرامبەر پێشڕەوی روسیا بپارێزێ[٤]. مەیلی دوو لایەنەی روسیاو بەریتانیا بۆ پێشگیری لە دەست بەسەرداگرتنی ئێران لەلایەن وڵاتی رکابەر، گرینگترین هۆکاری پاراستنی سەربەخۆیی ئێران بوو. بەڵام ئەو سەربەخۆییە رواڵەتی بوو، چونکە ئێران نەیدەوێرا هەنگاوێك هەڵبنێتەوە کە ببێتە هۆی نارەزایەتی توندی بەریتانیاو روسیا[٥].

قۆناغی پادشایی ناسرەدین شا (١٨٤٨-١٨٩٦)، کە چوارەمین پادشای بنەماڵەی قاجار بوو، نە تەنیا بە درێژترین ماوەی دەسەڵاتداری لەو بنەماڵەیەدا دەناسرێ، بەڵکو قۆناغێکی گرنگی ئاڵوگۆڕ لە چۆنیەتی کۆمەڵگەی

(١) م.س. ایوانف: تاریخ نوین ایران، ترجمە: حسن قائم پناە، تهران، ١٣٥٧ه، ص٧.

(٢) نیکی. ار. کدی: ریشەهای انقلاب ایران، ترجمە: دکتر عبدالرحیم گواهی، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ه، ص٧٣.

(٣) فردهالیدی: دیکتاتوریو توسعە سرمایەداری در ایران، ترجمە: فضل الله نیك ایین، تهران، ١٣٥٨ه، ص١٧.

(٤) گراهام فولر: قبلە عالم (ژئوپولتیك ایران)، ترجمە: عباس مخبر، تهران، ١٣٧٣ه، ص١٦٦.

(٥) نیکی. ار. کدی: منبع پیشین، ص٦٦.

ئێرانیشدایە[٦]. بە تایبەتی کە پەیوەندی نێونەتەوەیی ئێرانیەکان پەرەسەندنێکی خێراو بەربلاّوی بەخۆیەوە بینی[٧]، کە کاریگەری شارستانیو پیشەسازیو دیموکراسی ئەوروپی دەگەیشتنە ئێران، زۆری پێ نەچوو ڕۆژنامەکانی دژبە بە دەسەلاّتو نوسراوەو شەونامەکان باسکردن لە شۆڕشیان هێنابووە ئاراوە[٨]. بۆیە بەڕێکەوت نەبوو کە ناسرەدین شا بیست ساڵی دوایی سەڵتەنەتی بەکێشەی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ مۆدێرنیزم سەرقاڵ کرد[٩].

پەرەسەندنی شارنشینیو ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە لە بواری کۆمەلاّیەتیو ئابوری لە کۆمەڵگەدا پێکهاتبوونو پەرەگرتوویی خێرای پەیوەندیەکان لەشێوەی تیلگراف، هێڵی شەمەندەفەر، پاپۆری هەڵم، پیشەسازی، وەرگێڕانی کتێبو ڕۆژنامەو لەهەمووان گرینگتر سەفەری دەیان ئێرانی بۆ یەکەم جار بۆ دەرەوەی وڵات بوو بەهۆی ئەوەی کە ئێرانییەکان لەگەڵ کۆمەڵگەکانی تر ئاشنابن. ئەو کۆمەڵگەیانەی کە لەهیچکام لە بوارەکانی شارنشینی، شێوازی حکومەتی، دەسەلاّتی یاساو ئاسایشی کۆمەلاّیەتیو مرۆڤەکانو ئاشنایی لەگەڵ زانستو تەکنیکی نوێو پێشکەوتن، وەك ئەو کۆمەڵگەیانەی کە ئێرانییەکان بینیبوویان نەدەچوو[١٠]. ژینگەی کۆمەلاّیەتی ئێران لەوسەردەمە بە هۆی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان خەڵکی ئێران لەگەڵ خەڵکی روسیا لە باکوورو لەگەڵ بەریتانیا لە باشوور پێکهاتبوو، دواتر هاتوچۆی نوێنەر، باڵوێزو نوێنەرانی ئەوروپی بۆ ئێران زەمینەی چاکسازی نوێی تا ڕادەیەك ڕەخساندبوو، خەڵك بۆ وەرگرتنی بنەمای ژیانو زانستی ئەوروپی ئامادەییان هەبوو[١١].

بەم جۆرە بیری ئاڵوگۆڕو ریفۆرم کەوتە مێشکی هەندێك کەسی وریاو تێگەیشتوو لە نێودەسەلاّتدا، کە هەستیان بە دواکەوتوویی ئێران لە کاروانی پێشکەوتن کردو بەگێروگرفتو لاوازییەکانی دەوڵەتی قاجارییەکانیان زانی[١٢]. عەباس میرزاو ئەمیر کەبیر دوو لەو دەستەبژێرەی ناودەسەلاّت بوون کە هەوڵیاندا سوپاو ڕێبەرانی سیاسی مۆدێرن بکەن[١٣]. عەباس میرزا کورو جێنشینی فەتح عەلیشای قاجار (١٧٩٣-١٨٣٤) بەچاولێکەری لە چاکسازیخوازی سوڵتانی عوسمانی (سەلیمی سێیەم[١٤])و بە پێی سەلیقەی خۆی لە سیستەمی نوێی عوسمانی،

---

(٦) احسان طبری: فروپاشی نظام سنتی در ایران و زایش سرمایەداری در ایران، تهران، ١٣٥٧ھ، ص٩٠.

(٧) سعید زاهد: جنبش های اجتماعی معاصر ایران، تهران، ١٣٨١ھ، ص٩١.

(٨) مسعود بهنود: کشتگان برسر قدرت (از قائم مقام تا هویدا)، چاپ دوم، تهران، ١٣٨٠ھ، ص١٠٤.

(٩) عباس میلانی: تجدد وتجدد ستیزی، چاپ ششم، تهران، ١٣٧٨ھ، ص٣٣٧.

(١٠) صادق زیبا کلام: سنت ومودیرنیته (ریشه علل ناکامی اصلاحات ونوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار)، چاپ چهارم، بهار ١٣٧٩ھ، ص٢٣١.

(١١) احمد تاجبخش: تاریخ تمدن و فرهنگ ایران (دوره قاجاریه)، تهران، ١٣٨٢ھ، ص٤٤٥.

(١٢) ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی (١٩٠٦-١٩٤٦)، ماستەر نامەی چاپ نەکراو، بەشی مێژووی کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٦، ل٥٢.

(١٣) رامین جهانبگلو: روشنفکرانی ایرانی و مدرنیته، کیان، شماره (٥٣)، تهران، ١٣٨١ھ، ص٢١.

(١٤) سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩-١٨٠٧): بەپێشڕەوی چاکسازانو تۆماری مێژووی عوسمانی دادەنرێت، کە ئەوانەی دوای خۆشی هەمان ڕێبازیان گرتەبەر. چاکسازیەکەشی هەموو بوارەکانی ژیانی گرتەوە لەناو دەوڵەتدا، لە ئیدارەو ڕۆشنبیری، ئابوری، کۆمەلاّیەتیو سەربازی. (محەمەد سوهەیل تەقوشی: عوسمانییەکان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا کودەتا بەسەر خەلافەتدا، وەرگێرانی: نەریمان خۆشناو، مستەفا سەید مینە، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٣١٢).

سیستەمی نوێی لە ئازەربایجانی ئێران دامەزراند[١٥]. لە ئازەربایجان هێزێکی شەش هەزار سەربازی پیادەی پێکهێنا تاوەکو ببێتە ناوکی سوپایەکی تازەو چەکی تازەی پێ بەخشین، وەك تۆپی جولێنەر، مووچەشی بۆ برینەوە کە بە شێوەیەکی رێكو پێك پێیان بدرێ. هەروەها بەرگێکی فەرمیشیان هەبوو ولەسەربازگەشدا جێگیر بوو بوونو ئەفسەرانی ئەوروپی مەشقیان پێدەکردن، هاوکات چەند قوتابیەکیشی بۆ خوێندن ناردە دەرەوە[١٦]. بەڵام هەوڵی ریفۆرمیستی ئەمیر کەبیر سەدر ئەعزەمی ناسرەدین شا هەمەلایەنەترو رادیکالتربوو وبوارەکانی کاروباری داراییو کارگێری سوپاو پەرەسەندنی کولتوری دەگرتەوە[١٧]، بە تایبەتی لەم بوارەدا بۆ زانیاری خەڵك لە هەواڵو رووداوەکانی وڵاتو جیهان، بڵاوکراوەیەکی حەفتانەی فەرمی بەناوی "وقایع الثقافیە" دەرکرد، کە تا کاتی ڕاگەیاندنی دەستوور بەناوی جۆراوجۆر لە تاران چاپ دەبوو، هەروەها قوتابخانەیەکی باڵای "پۆلیتکنیك"ی بەناوی خانەی هونەر (دار الفنون - ١٨٥١) لە تاران دامەزراند کە تێیدا مامۆستایانی ئەوروپی وانەیان دەگوتەوە. بۆ ئەوەی ئەو لاوانەی کە بە خوێندن سەرقاڵ بوون، زانستی نوێی ئەوروپی فێربن[١٨]. دامەزراندنی خانەی هونەر هۆکارێکی گرنگو پتەوی پەیوەندی کولتوری نێوان ئێرانو نەتەوەکانی ئەوروپاو شارستانیەتی نوێ بوو[١٩].

ڕەوتی سێیەمی چاکسازی بە بوونی حاج میرزا حوسێن خانی سوپا سالار (١٨٧١) وەك سەدری ئەعزەمی ناسرەدین شا دەستی پێکرد. ناوبراو کە ماوەی سێزدە ساڵ باڵوێزی ئێران لە ئیمپراتۆری عوسمانی بوو، لە ڕاپۆرتەکانیدا باسی ناسیۆنالیزم، مەشرووتە، حکومەتی یاسا، پێشکەوتنی ماددیو مەعنەوی ڕۆژئاواو پێویستی وەرگرتنی شارستانییەتی ڕۆژئاواو مافی کۆمەڵایەتی تاك کردووە[٢٠]. هەرچەندە چاکسازییەکانی سوپاسالار بەقوڵاییو بەرینی چاکسازییەکانی ئەمیر کەبیر نەبوون، بەڵام ئاڵوگۆڕێکی هەمەلایەنە بوون بەتایبەت لە بواری کارگێری دەوڵەت. ناوبراو خانەی گەورەی ڕاوێژکاری "دارلشورای کبری" دامەزراند، تا بۆ یەکەمجار حکومەت بەشێوازی وڵاتانی ڕۆژئاوا لەسەر بنەمای کابینەی دەوڵەتو لە ڕێگەی هاوبیری، بڕیاردانو بەرپرسیاریەتی کۆدەنگی، بەڕێوەبچێ[٢١]. سوپا سالار بۆئەوەی پشتیوانی شا بۆ پرۆژەکانی رابکێشێ هانی دا بۆ گەشت بۆ ئەوروپا تا سەرنجی شارستانیەتی ئەوروپای پێڕاکێشێ، لەئەنجامی دوو گەشتی شا لە سەردەمی ناوبراو، شا بەهێنانی هەندێك پێویستی شارستانیەتی تازە ڕازی بوو[٢٢].

بەم جۆرە دەبینین ریفۆرمخوازانی نێودەسەڵاتو زۆر کەسی دیکەی پێشکەوتووی چینی ئەشرافو خانەدانی قاجار هەرچەندە خوازیاری پاراستنی دەسەڵات (نیزام) بوون، بەڵام هەوڵێکی زۆریان دا تا ئێران بخەنە سەر ڕێگای ئاڵوگۆڕو پێشکەوتن، بەڵام سەرەڕۆیی سیاسی (شاو دەربار) کە نەوەکو دەسەڵاتیان لە دەست دەرچێو

---

(١٥) یرواند ابراهامیان: ایران بین دو انقلاب، ترجمه: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولیلانی، چاپ نهم، نشرنی، ١٣٨٣ھ، ص٦٨.

(١٦) د.ئیبراهیم خلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: مێژووی ئێرانو تورکیا، وەرگێرانی: بەهائەدین جلال مستەفا، هەولێر، ٢٠١١، ل٩٣.

(١٧) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ل ل ٢٤٥-٢٤٦.

(١٨) عبدالعظیم رضایی: تاریخ دەهەزار ساله ایران، جلد چهارم، چاپ دوازدهم، تهران، ١٣٧٩ھ، ص١١٠.

(١٩) عبدالحسین نوایی: ایران وجهان (از قاجاریه تا پایان عهد ناصری)، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ھ، ص٥٠٤.

(٢٠) فریدون ادمیت: اندیشه ترقیو حکومت قانون (عصر سپهسالار)، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ھ، ص ص١٢٦، ١٣٠.

(٢١) صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٢٨٥.

(٢٢) پرویز بابائی: مێژووی هاوچەرخی ئێران، وەرگێرانی: ڕێبوار سەرتیپ زەندی، سلێمانی، ٢٠١٠، ل٣٠.

دەمارگرژی ئایینی (رووحانیەتی شیعە) کە نەوەکو بەرژەوەندیو قازانجیان لە مەترسی بکەویٚ، هۆکاری ناکامی ئەم چاکسازیانە بوون. هەرچەندە ئەم هەولاٚنە بیٚ سوود نەبوونو کاریگەری خۆیان لەسەر بنکۆلکردنی قەلاٚی کۆمەلگەی کلاسیکی ئیٚران داناو زەمینەی پیٚکهیٚنانی قۆناغیٚکی نویٚیان لە چارەگی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمو سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئیٚراندا پیٚکهیٚنا.

باسی دووەم: ململانیٚی روسیاو بەریتانیا لە ئیٚران:

دەستپیٚکی دەسەلاٚتی قاجار لە ئیٚران هاوکات بوو لەگەلٚ گەشەکردنی خیٚرای پیشەسازی لە ولاٚتانی رۆژئاواو پەرەسەندنی ئالوٚگوٚرە ئالوٚزەکانی سەرمایەداری لە ئەوروپا. بورژوازی بە هۆی زیادبوونی بەرهەم هیٚنانی کالاٚی پیشەسازی لە لایەك بۆ هەناردەکردنی کالاٚو بەدەستهیٚنانی کەرەستەی سروشتی لەلایەکی تر پیٚویستی بەبازاڕی نویٚ هەبوو[٢٣]. ئیٚران بەهۆی تایبەتمەندی لە ریزی ئەو ولاٚتانە بوو کە گرینگی تایبەتی بۆ ولاٚتانی کۆلۆنیالیست هەبوو[٢٤]. چونکە لە ڕووی جوگرافیەوە لەلایەك دراوسیٚی ئەفغانەکانو عوسمانی بوو و لە لایەکی تر لە نیٚوان هیندستانی بەریتانیاو ولاٚتانی تری زیٚدەخواز کە چاوچنۆکانە چاویان بڕیبووە هیندستانو بەنیازبوون لە چنگی رکابەری خۆیان (بەریتانیا)ی بیهیننەدەر، هەلکەوتبوو. ئیٚران لە ڕوانگەی سیاسیو ئابووریش دواکەوتووبوو وخۆی لە خۆیدا ناچار بوو ببیٚتە ئامانجی بەرنامەکانی هیٚزەکانی کۆلۆنیالیستی[٢٥].

ململانیٚی بەریتانیا- روسیا بە سیمایەکی دیاری میٚژووی ئیٚران دادەنریٚ لەسەردەمی قاجاری، کە کاریگەریو نفوزی ئەم دوو زلهیٚزە لەسالٚی ١٨٠٠ بە فشاری نیزامی روسیاو دواتر بەریتانیا دەستی پیٚکرد. روسەکان کە بە چەکی مۆدیٚرن تەیاربوون هیٚزەکانی بەربلاٚو عەشایری ئیٚرانیان بە ئاسانی تیٚکشکاندو پەیماننامەی سەر شۆڕانەی گولسٚتان (١٨١٣)و تورکمنچای (١٨٢٨) یان بەسەر فەتح عەلیشادا سەپاند[٢٦]. بەریتانیاش کە دەیەویست لە روسەکان دوانەکەویٚو لە ئەفغانستان وەك ناوچەیەکی ناوبەند لە بەرامبەر روسیاو پادشاکانی قاجار کەلٚك وەرگریٚ، ناوچەکانی باشووری ئیٚرانی داگیرکردو (ڕیٚکەوتننامەی پاریس[٢٧])ی بە شای قاجار مۆرکرد[٢٨]. چونکە بەریتانیا لەسەر ئەو باوەڕەبوو پیٚشڕەوی روسیا، کۆلۆنیەکانی لە هیندستان دەخەنە مەترسی، هەربۆیە بۆ کردنەوەی جیٚپیٚی لە دەرباری ئیٚران کەوتە ڕکابەری روسیا[٢٩].

---

(٢٣) ماشاالله اجودانی: یامرگ یاتجدد، تهران، ١٣٨٢ه، ص٥٤.

(٢٤) عبدالهادی حائری: نخستین رویارویهای اندیشەگران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، چاپ چهارم، تهران، ١٣٨٠ه، ص٢٣١.

(٢٥) محمد سالار کسرائی: چالش سنت ومودیرنیته در ایران (از مشروطه تا ١٣٢٠)، تهران، ١٣٧٩ه، ص٢٣٧.

(٢٦) د.ئیبراهیم خلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: سەرچاوەی پیٚشوو، ل٩٧.

(٢٧) ریٚککەوتننامەی پاریس: بەپیٚی ئەو ریٚککەوتننامەیە کە لە چواری مارسی ١٨٥٧ز لەنیٚوان ئیٚرانو بەریتانیا مۆرکرا، دەولەتی ئیٚران ناچاردەبیٚ لە بەرامبەر چوونە دەرەوەی هیٚزەکانی بەریتانیا لە ئیٚران سەرەتاو بەزوویی هیٚزەکانی لە شاری هەرات بکشیٚنیٚتەوەو هیچ جۆرە داوایەکی بۆ دەسەلاٚتو سەلتەنەتی ئەفغانستان نەبیٚو بەم جۆرە ئەفغانستان بۆ هەمیشە لە ئیٚران جیابۆوە. (محمد طلوعی: خواندنیهای تاریخ، تهران، ١٣٨١ه، ص١٥٨).

(٢٨) پرواند ابراهامیان: منبع پیشین، ص٩٨.

(٢٩) ان-ك. س. لمبتون: سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه: یعقوب اژند، تهران، ١٣٦٣ه، ص١٨٠.

لە سەرەتای دەیەی ساڵەکانی ١٨٥٠دا قۆناغێکی نوێ لە پەیوەندی ئێران لەگەڵ هێزەکانی ئەوروپی دەستی پێکردو ئەوە ئەو کاتە بوو کە وڵاتانی ئەوروپی هەوڵیان دەدا چیاوگی (ئیمتیازات) چالاکی تایبەتی ئابووری بەدەست بهێنن[٣٠]. بەهۆی فشاری دەوڵەتەکانی روسیاو بەریتانیاو سەرمایەدارانی ئەو وڵاتانە لەلایەك و لاوازیو بێهێزی دەسەڵاتی ناسرەدین شا لەلایەکی تر قۆناغێکی نوێ دەستی پێکرد، کە بە ناوی سەردەمی راوی چیاوگەکان یا هێرشی نێونەتەوەیی ناوبانگی دەرکردووە[٣١]. گرینگترین ئەو چیاوگانەی کە روسەکان لە ئێرانیان وەرگرت: چیاوگی شیلات (راوی ماسی) دەریای قەزوین، دروست کردنی ڕێگاوبان، ڕاکێشانی هێڵی تیلگەراف و ئاسن و دامەزراندنی بانك[٣٢]. دەوڵەتی روسیا لە سەردەمی پادشایی ناسرەدین شا یەکێك لە گرنگترین ناوەندەکانی دەوڵەتی ئێرانی بەدەستهێنا، کە بە ناردنی ڕاوێژکارانی سەربازیو دامەزراندنی فەوجی قۆزاق لە ساڵی ١٨٧٩دا هێزی بەرگری ئێرانی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆی[٣٣].

روسیا لە دەیەی ١٨٩٠ هەوڵیدا بەشێوازێکی هێمنانە لە ڕەوتی ڕکابەری هەنگاو بە هەنگاو، دەست بەسەر هەموو ئێراندا بگرێو بەریتانیا بخاتە پەراوێزەوە، بەڵام روسیا لە ئاستی جیهاندا هێشتا لەدوای دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی تر بوو، چونکە لەڕووی پێشکەوتنی پیشەسازیو هێزی سەربازی نێوخۆیی گیروگرفتی هەبوو. شۆڕشی ١٩٠٥و شکانی بەرامبەر بە ژاپۆن لە هەمان ساڵدا ئەو خاڵە لاوازانەی ئاشکراتر کردو ڕەوتی کۆنترۆڵی ڕەهای ئێران بە هۆی روسیاوە هێورکردەوە[٣٤]. ڕاستە دەوڵەتی روسیا لە بەدەستهێنانی چیاوگی ئابوریو سیاسی بە رادەی بەریتانیا سەرکەوتوو نەبوو، بەڵام لە بەرامبەر هەر چیاوگێك کە بە دەوڵەت، یا هاوڵاتیەکی بەریتانی دەدرا، سەرمایەدارانی روسیاش هەوڵیان دەدا بۆ وەرگرتنی چیاوگێکی لە هەمان جۆر[٣٥].

دەوڵەتو سەرمایەدارانی بەریتانیش کۆمەڵێك چیاوگی گرینگی ئابوریان بەدەستهێنا. بێجگە لە چیاوگی بانکی شاهەنشاهی، ڕاکێشانی هێڵی تیلگراف و مافی کەشتیوانی لە باشووری روباری کارون[٣٦]، دوو چیاوگی دیارو گرینگیان بەدەستهێنا کە بریتی بوون لە: چیاوگی رویتەرو تالبۆت. لە ساڵی ١٨٧٢ هاوڵاتی بەریتانی (بارۆن دی رویتەر) چیاوگی ڕاکێشانی هێڵی ئاسن لە دەریای قەزوین بۆ کەنداو، سوود وەرگرتن لە دارستانەکانو هەموو کانەکانی ئێران بێجگە لە زێرو زیوو بەردی بە نرخ بۆ ماوەی حەفتا ساڵ وەرگرت[٣٧]. دەوڵەت لە بەرامبەردا لە سوودی گشتی هێڵی شەمەندەفەر ٤٠٪و لەبەشەکانی تر ١٥٪ی وەردەگرت. لورد کیرزن کە ماوەیەك وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بوو لەم بارەیەوە دەڵێ: "سەیرو سەمەرەترین و کامڵترین پێدانی گشت سەرچاوەکانی پیشەسازی وڵاتێك کە درابێتە دەستی کەسێکی دەرەکی، شتی وا لە مێژوودا بێ وێنەیەو تەنانەت بە خەونیش

---

(٣٠) نیکی. ار. کدی: منبع پیشین، ص٩٨.

(٣١) محمد سالار کسرایی: منبع پیشین، ص٢٦٩.

(٣٢) جان فوران: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه: احمد تدین، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٠ﻫ، ص١٧٥.

(٣٣) علی اصغر شمیم: ایران در دوران سلطنت قاجار، تهران، ١٣٧٩ﻫ، ص٢٦٤.

(٣٤)جان فوران: منبع پیشین، ص١٧٧.

(٣٥) علی اصغر شمیم: منبع پیشین، ص٢٦٣.

(٣٦) محمد سالار کسرائی: منبع پیشین، ص٢٤٢.

(٣٧) بۆ زانیاری وردتر لەم بارەیەوە بروانە: (أ. گرانتوسکی ودیگران: تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، چاپ سوم، تهران، ١٣٦١ﻫ، ص ص٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢).

نەیاندەبینی"[٣٨]. روسەکان بە توندی ناڕەزایەتی خۆیان بەرامبەر بەو ڕێککەوتنە دەربڕی‌و ناسرەدین شا ناچاربوو هەڵیوەشێنێتەوە[٣٩]. دواتر بۆ دڵدانەوەی رویتەر دەوڵەتی ئێران چیاوگی دامەزراندنی بانکی شاهەنشاهی پێدا بۆ ماوەی شەست ساڵ[٤٠].

ململانێی روسیاو بەریتانیا تەنیا بواری ئابوری نەگرتەوەو بەڵکو ئەو رکابەرییە نەك تەنیا لایەنی سیاسی بەڵکو دەستێوەردانی لەکاروباری دەوڵەتیشی گرتەوە. تەقی بەهار مێژوونووسی ئێرانی لەم بارەیەوە دەڵێ: "نفوزی کاربەدەستانی کۆلۆنیالیستی روسیاو ئینگلیز گەیشتبووە رادەیەك کە ئەنجامدانی بچوکترین کار بەبێ ڕازی بوونی ئەوان مومکین نەبوو. هەر کام لەم دوو دەوڵەتە ناوچەی دەسەڵاتی خۆیان هەبوو، هەر دەسەڵات خوازێك کە نیازی دەسەڵاتی هەبوو، دەستەو داوینی ئەوان دەبوو، هەر وەزیرێك کە لەسەر کورسی دەسەڵات بمابایە دەبوو بە فەرمانی ئەوان هەڵسووکەوتی کردبا. دژایەتی لەگەڵ نفوزی ئەو دوو دەوڵەتە دەبوە هۆی لەکیس چوونی ماڵ‌و پلەو تەنانەت گیانیشی"[٤١]. هەروەها بە فشار هێنان بۆ سەر شاو سەدری ئەعزەم پۆست‌و پلەی بەرزیان بۆ لایەنگرانی خۆیان وەردەگرت. هەرلایەك هەوڵیدەدا کە لایەنگرانی خۆیان بەهێزبکەن‌و دژ بەرەکانیان لاوازبکات. بەکورتی‌و بەپوختی لە هەموو شوێن‌و کاتێك بەریتانی‌و روسەکان دەستیان لە کاروباری سیاسەتی ئێران وەردەداو تەنانەت لەهێنانە سەرکارو لابردنی کابینەکانی حکومەتیشدا ڕۆڵیان هەبوو. هەربۆیەش زۆر لە سیاسەتمەدارانی قاجار بەلایەنگری لە سیاسەتی یەك لەم دوو دەوڵەتە بەناوبانگ بوون[٤٢].

ئەم بارودۆخە سیاسیەی ئێران داوێنی کەسی یەکەمی وڵاتیشی دەگرتەوەو ئەویش لێی بێ بەری نەبوو. ناسرەدین شای قاجار کە لە بەراورد لەگەڵ پادشاکانی پێش‌و پاش خۆی قورس‌و قایمتر دەهاتە بەرچاو، بە دەست نفوزو رکابەریی ئەم دوو زلهێزە هاواری لێ بەرزبۆوەو دەڵێ: "ململانێی روسیاو بەریتانیا بەجۆرێکە کە ئەگەر بمەوێ بۆ گەشت‌و گوزار یا ڕاوکردن بڕۆم بۆ باکوور، ڕۆژهەڵات یا ڕۆژئاوای وڵاتەکەم، دەبێ لەگەڵ نوێنەری دەوڵەتی ئینگلیز ڕاوێژبکەم‌و ئەگەر بمەوێ بۆ باشوور بڕۆم دەبێ ڕای روسیا وەربگرم"[٤٣]. وناچاریش بوو بۆ پاراستنی تەختی پادشایی هەرجارەی روی خۆش بە یەك لەم دوو دەوڵەتە نیشان بدات‌و داواکاریە بێ‌جێیەکانیان پەسندبکات[٤٤]. ئەگەر ململانێ‌و رکابەری نێوان روسیاو بەریتانیا بۆ هۆی ئەوەی ئێران داگیر نەکرێ‌و نەبێتە وڵاتێکی کۆلۆنی تەواو لەشێوەی هیندستان، بەڵام هەروەك دەبینین ئەم سەربەخۆییەش چ لە رووی سیاسی‌و چ لە ڕووی ئابورییەوە ڕواڵەتیەو دەکرێ بڵێین لەم سەردەمەدا ئێران وڵاتێکی نیوە کۆلۆنی بوو.

(٣٨) پیتر اوری ودیگران: تاریخ ایران کمبریج، ترجمه: تیمور قادری، جلد هفتم، چاپ سوم، ١٣٨٧هـ، ص٤٤٤.

(٣٩) صدیق صنفی زاده (بورەکەیی): تاریخ پنج هزار ساله ایران، جلد دوم، تهران، ١٣٨١هـ، ص١٧٥٦.

(٤٠) عزیزالله بیات: تاریخ مختصر ایران، تهران، ١٣٥٧هـ، ص٢٠٦.

(٤١) تقی بهار: میراث خوار استعمار، چاپ چهاردهم، تهران، ١٣٥٥هـ، ص٤٣٠.

(٤٢) عبدالحسین نوایی: منبع پیشین، ص١٢.

(٤٣) جان فوران: منبع پیشین، ص١٦٧.

(٤٤) علی اصغر شمیم: منبع پیشین، ص٢٠٥.

بەشی دووەم: پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیاو کاردانەوەو لێکەوتەکانی:

باسی یەکەم: چۆنیەتی پێدانی چیاوگی توتن بە بەریتانیا:

لە درێژەی پێدانی چیاوگی ئابوری بە وڵاتانی ئەوروپیو بە تایبەت روسیاو بەریتانیا، ناسرەدین شا لە ماوەی سیهەمین گەشتی بۆ دەرەوەی وڵات، لە بەریتانیا چیاوگی کڕینو فرۆشتنی توتنی هەموو ئێرانو چاودێری بەسەر بەرهەم هێنانی بۆ ماوەی پەنجا ساڵ بە هاوڵاتیەکی بەریتانی بە ناوی "میجەر جرالد تالبوت" بەخشی[٤٥]. ئەو چیاوگەی کە لە ئێراندا بەناوە فەرەنسی یەکەی بە "رژی" بەناوبانگە[٤٦]. ئەو چیاوگنامەیەی لە پانزە مادده پێکهاتبوو، لە مادەی یەکەمدا هاتووە: "خاوەنەکانی ئەو چیاوگنامەیە هەموو ساڵێ بڕی پانزە هەزار لیرەی ئینگلیزی دەدرێ بە خەزێنەی پادشاهی بە بێ لەبەرچاوگرتنی زەرەرو سوودەکانی ئەو کۆمپانیایە. ئەم پارەیە هەموو ساڵێ لە پێنج مانگی یەکەمی ساڵی ڕابردوو دەدرێ"[٤٧]. هەروەها دەستکەوتنی چارەگی بەهای قازانجی کۆمپانیا قۆرغکارەکە لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە دەدرێت[٤٨].

ماددەکانی دوو، شەشو هەشت لە هەمووان گرینگتربوون. بەپێی ئەو ماددانە بەهەموو ئەو خاوەن زەوییانەی توتنیان بەرهەم دەهێنا فەرمانیان پێ کرابوو کە خۆیان بەنوێنەرانی کۆمپانیای رژی بناسێنن، بەپێچەوانەوە جەریمە یا زیندانی دەکرێن. هەروەها شاردنەوە یا فرۆشتنی سەربەخۆی توتن قەدەغەیەو مافی نرخ دیاریکردن بۆ بەرهەمەکانی توتن هی خاوەن چیاوگە[٤٩]. بەم جۆرە تالبوت ئیزنی پێدرا گشت توتنی بەرهەم هێنراو لە ئێران بۆ هەناردەکردن یا فرۆشتن لە بازاڕی ناوخۆ بکڕێ. توتنەوانان ناچارکران بەرهەمەکانی خۆیان بە کۆمپانیای تالبۆت بفرۆشنو فرۆشیارانی ناوخۆ دەبوو بۆ فرۆشتنی توتن مۆڵەتی کۆمپانیاکەیان پێبێ[٥٠].

ئەو چیاوگە لە هەمان کاتدا لە نوسینگەی وەزارەتی دەرەوە لە تارانو باڵیۆزخانەی بەریتانیا تۆمارکراو گواستنەوەو ڕاسپاردنی بە کۆمپانیای رژی بە فەرمی لەکاتی خۆیدا جێبەجێکرا. شا ڕاگەیەندراوی دامەزراندنی کۆمپانیای رژی لە ئێران دەرکردو بەکاربەدەستانی هەرێمەکان فەرمانی کرد هەوڵ بدەن بۆ بەهێزکردنو ناساندنی هاوکاری بکەن[٥١]. کۆمپانیای تالبوت نوێنەرانی خۆی بۆ هەموو ناوچەکانی ئێران ناردو ئەمانە بەشێوازێکی توندوتیژ دەستیان لە ژیانی ناوخۆی وڵات وەردەدا[٥٢].

ڕێککەوتننامەی رژی لە ڕوانگەی ئابورییەوە بە بەراورد لەگەڵ ڕێککەوتننامەیەکی هاوشێوە کە دەوڵەتی عوسمانی ئەنجامی دابوو و داهاتی زۆرتری پێ دەبڕا جێی نائومێدی بوو. دەوڵەتی عوسمانی کە دراوسێی ڕۆژئاوای ئێران بوو ڕێککەوتننامەیەکی هاوشێوەی لەگەڵ بەریتانیا مۆرکردبوو، بەڵام داهاتی یەك ساڵی ئەوان

(٤٥) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٥٠٧.

(٤٦) شجاع الدین شفا: پس از هزاروچهارصد سال، جلد دوم، نشر فرزاد، ٢٠٠٣ز، ص٨١٦.

(٤٧) بۆزانیاری لەسەر گشت ماددەکانی ئەو چیاوگنامەیە بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، ١٣٧١ھ، ص ص٥٢- ٥٣).

(٤٨) د.یاسین سەردەشتی، بەرزانی مەلا تەها: مێژووی هاوچەرخی ئێران، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠١٠ز، ل٢٠.

(٤٩) عباس قدیانی: تاریخ وفرهنگ تمدن ایران در دوره قاجار، تهران ١٣٨٣ھ، ص٩٨.

(٥٠) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٠.

(٥١) ان.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٢٦٠.

(٥٢) ا.ا.گرانتوسکی ودیگران: منبع پیشین، ص٣٦٢.

بـڕی سـێ ملیـۆن‌و شـەش سـەد هـەزار پاوەنـد بـوو، بێجگـە لەمـە یـەك لەسـەر چـواری سـوودی سـاڵێکی کۆمپانیایەکـەبوو. بـاو بـوو کـە بەرهـەمی تـوتنی وڵاتـی عوسمـانی بـە بـەراورد لەگـەڵ ئـەوەی ئێـران لـە ڕووی چەندایەتی‌و چۆنایەتیەوە لە پلەیەکی خوارترە(٥٣).

سروشتی بوو کە ئەو چیاوگە بە سانایی نەکەوتبووە دەستی ئینگلیزەکان، تالبوت ڕێگای گەیشتن بـەم چیاوگەی لە نامەیەکدا، کە بۆ سەدری ئەعزەمی نوسیوە، ئاشکرا دەکات: " ئەمن میجەر تالبوت بەڵێن دەدەم بـە حـەزرەتی ئەشـرەف (ئـەمین سـوڵتان(٥٤))و عوليـا حـەزرەت شـای ئێـران، چل هـەزار لـیرەی ئینگلیـزی بـدەم بـە حـەزرەتی ئەشرەف. دە هەزار لیرە لەم بـڕە پارەیـە لـە ڕۆژی پێشکەشـکردنی چیاوگنامەی رژیو دە هـەزار لـیرەی دیکـە لـە یەکەم ڕۆژی جـێ بـەجێ کردنـی‌و ئـەو بیست هـەزار لـیرەی کـە دەمینێتـەوە دوو مـانگ پـاش دەسـتبەرکاربوونی کۆمپانیاکە بەدەستتان دەگات"(٥٥). تالبوت بەیارمەتی (ولف) باڵیۆزی بـەریتانیا لـە ئێـران لەگـەڵ ئـەمین سـوڵتان دەقـی ڕێککەوتننامەکـەیان ئامـادەکردو ڕەشـوە (بـەرتیل)یـدا بـە هەرکـەس کـە پێویسـت بـوو. دوای کۆتـایی ئامادەکارییەکان، ئەمین سوڵتان بەڵگەی بیست‌و پێنج هەزار لیرەی دایە دەستی شـا تـا واژۆی بکـات‌و تێشیگەیاند کە هەر ساڵەی پانزە هەزار لیرەش پێشکەشی دەکرێ. شاش ڕێککەوتننامەکەی واژۆکرد(٥٦).

برای ناسـرەدین شـا (عـەباس مـیرزای مولـك ئـارا) لـە گێڕانـەوەی سـەربوردەی خۆیـدا سـەبارەت بـە پێـدانی ئـەم چیاوگنامەیە دەڵێ: "شا چیاوگی توتنی بە نرخێکی زۆر کەم‌و بێ مەرج بە کۆمپانیایەکی ئینگلیزی فرۆشـت، لـە کاتێکدا پێویست بوو ڕێککەوتنێکی تەندروست ڕەچاوبکرێ‌و بڕە پارەیەکی زۆر لە ساڵدا وەربگرێ، بـەڵام لەوەیـدا کە بڕە پارەیەکی زۆر درابوو بە شاو شوێنەواری هیچ کـەس کـە لەوانـەبوو کـارێکی لـە دەسـت بهاتبایـە نـەمابوو، بێجگە لەوانەی ڕەشوە خۆربوون‌و ئەمانەش پێیان هەلگوت‌و پەسەندیان کردو کۆمپانیای بەریتانی ڕازی بوو کـە ساڵانە پانزە هەزار لیرەی ئینگلیزی بدات بە شاو لە دەرەوەی ئەو ڕێککەوتننامەیەش بە نهێنی ڕێککەوتبوون کـە بڕە پارەیەك بدرێ بە میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەمین سوڵتان‌و کەسانی تر"(٥٧).

بەوردبوونـەوە لـە نـاوەڕۆکی ئـەو ڕووداوە دەردەکـەوێ کـە کاربەدەسـتانی دەوڵـەتی قاجـار چـاوو گـوێی خۆیـان داخستووە لە بەرامبەر ڕەشوەیەکی زۆر کە لایەنی تری ڕێککەوتننامەکە پێی داون‌و بە هیوای ئەو بەڵێنانەی کـە بۆ داهـاتوو پێیـان دراوەو بـە نـەزانینێکی تـەواو بەڵگەنامەیـەکیان مـۆرکردووە کـە ئـەو بـڕە شـکۆیەی بـۆ ئێـران مابۆوە ئەویش بە بادابچێ(٥٨). لە قەوارەی سیاسی وڵاتدا شا کە لـە لوتکـەی دەسـەڵاتدایە، دەسـەڵاتی بـێ سـنوورو ڕەهایـەو هـیچ یاسـایەك‌و دامەزراوەیـەك لەمپـەر نیـە لـە بەرامبـەر ئـیرادەو فـەرمانی ئـەودا، هـەر بۆیـە هـەر

(٥٣) سعيد زاهد: منبع پيشين، ص٩٩.

(٥٤) ئەمین سوڵتان: میرزا عەلی ئەسغەر خانی ئەتابەك ئەعزەم (١٨٥٦-١٩٠٧) کوری ئیبراهیم. ناوبراو سەدری ئـەعزەمی ناسـرەدین شا، موزەفەرەدین شاو محەمەد عەلیشا بوو، لەساڵی ١٩٠٧ کاتێـك لـە پەرلـەمان (ئەنجومـەنی شـوورای میللـی) دەهاتـەدەر بەدەسـتی هاوڵاتیەکی ئازەربایجـانی بـەناوی عـەباس ئاغـا (ئەنـدامی ئەنجومـەنی ئازەربایجـان) لەتەمـەنی پـەنجا سـاڵی کـوژرا. (محمـد معـين: فرهنگ فارسی، جلد پنجم (اعلام)، چاپ هفتم، تهران، ١٣٦٤ه، ص١٨١).

(٥٥) عباس قديانى: منبع پيشين، ص٩٨.

(٥٦) عبدالحسين نوايى: ايران وجهان...، منبع پيشين، ص٧٩٧.

(٥٧) عبدالحسين نوايى: شرح حال عباس ميرزا ملك ارا، تهران، ١٣٦١ه، ص٢٨٢.

(٥٨) عباس رمضانى: ناصرالدين شاه قاجار، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ه، ص٩٧.

ڕێککەوتنێك کە ڕازی بوونی ئەوی لەسەر بێ، بێ ئەم لاو ئەولا جێبەجێ دەکرێ‌و گرینگ سوودو قازانجی کەسی ناوبراوە نەك بەرژەوەندی خەڵك‌و وڵات.

باسی دووەم: کاردانەوەو هەڵوێست وەرگرتن:

لە سەرەتای بەهاری ١٨٩١ کۆمەڵێك لە هاووڵاتیان‌و کارمەندانی ئینگلیزی لە هەموو لایەکەوە بەپەلە گەیشتنە ئێران بۆ وەگەڕخستنی کاروباری کۆمپانیاکە، چونکە ئەو دەستکەوتە لەوە بەنرختر بوو کە کات بەفیڕۆ بڕوات[٥٩]. بەڵام زۆری نەکێشا کە ئاکامی ئەم ڕێککەوتننامەیە دەرکەوت‌و لەگەڵ دەربڕینی ناڕەزایەتی‌و دژایەتی چین‌و توێژە جۆراوجۆرەکانی خەڵك بەرەو ڕوو بوو. لەنێو بەرەی ناڕازییەکاندا، چینی بازرگان، ڕووناکبیران، ڕووحانیەتی شیعەو دەوڵەتی روسیا، هەرکامیان بە هاندەرێکی تایبەتی ڕۆڵیان بینیوەو ئێمە لێرەدا لەسەر ڕۆڵ‌و کاریگەری ئەوانە لەم بزاڤەدا وورد دەبینەوە.

کاریگەری ئەو چیاوگە پتر لە هەموو چیاوگێکی ڕابردوو بوو، کە بە ئەوروپییەکان درابوو. هەڕەشەی ڕاستەوخۆ بوو بۆسەر بەرژەوەندی بەشێك لە بازرگانەکان، دوکاندار، توتنکارەکان‌و هەروەها کاریگەری بەسەر سەدان هەزار کەس هەبوو کە توتنیان بەکاردەهێنا. بە پێی هەڵسەنگاندنێك لە ساڵی ١٨٩٠ نزیك بە چوار ملیۆن تەن توتن لە ئێران بەکاردەبردراو پێنج هەزارو چوارسەد تەنیش هەنارده دەکرا[٦٠]. لە ڕاستیدا ئەو ڕووداوە جێی سەرنجی جەماوەربوو بەگشتی، چونکە هەر ئێرانیەك لەگەڵ چایەو قاوە بەنێرگەلەش خزمەتی میوان دەکات[٦١]. لە ئێراندا بەکاربردنی توتن نزیکە لە خەرجی نان‌و ڕێژەی ناوەندی ئەو کەسانەی کە توتن بەکاردەبەن بە دوو ملیۆن‌و نیو مەزەندە دەکرا[٦٢].

یەکەم گروپی کۆمەڵایەتی کە لە دژی ئەم ڕێککەوتننامەیە ناڕەزایەتی دەربڕی چینی کاسبکارو بازرگانەکانی توتن بوون. بە تایبەتی کە ئەو چیاوگنامەیە شوێنەواری خراپی لەسەر کارو بژێوی کۆمەڵێکی دووسەد هەزار کەسی دانا[٦٣]. بازرگانەکان بە ناوبژی (ئەمین ئەلدەولە[٦٤]) نامەیەکیان بۆ ناسرەدین شا نووسی‌و شکایەتیان لەم دۆخەکرد، بەڵام چونکە شاو ئەمین سوڵتان خۆیان ئەو چیاوگەیان دابوو ولایەنگیری بوون، ئەم داوایە ئاکامێکی لێنەکەوتەوە[٦٥]. یەکێك لە بازرگانان لە دژایەتی ڕژی دا دەڵێ: "ئەو چیاوگە نیشانەی ئەوەیە کە دیوان لەخەمی

---

(٥٩) تقی بهار: منبع پیشین، ص٥١٧.

(٦٠) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٠.

(٦١) تقی بهار: منبع پیشین، ص٥١٧.

(٦٢) نیکی أر.کدی: منبع پیشین، ص٢٦٢.

(٦٣) فریدون ادمیت: ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، چاپ اول، تهران، ١٣٨٧ﻫ، ص٣٦.

(٦٤) ئەمین ئەلدەولە: میرزا عەلی خانی ئەمین ئەلدەولە (١٨٤٣-١٩٠٤) لەکاربەدەستانی سەردەمی قاجار، نووسەرو کەسایەتیەکی تێگەیشتوو بوو. موزەفەرەدین شای قاجار پاش لابردنی ئەمین سوڵتان بەسەرۆکی وەزیرانی هەڵبژارد. بۆ دامەزراندنی کارخانەو ئەنجامدانی چاکسازیی لە هەوڵدابوو، بەڵان دژایەتی توند دەکراو سەرئەنجام شا لە پۆستەکەی لابرد. لە سیاسەتی ناوخۆیی دا بەپێچەوانەی ئەمین سوڵتان دژی دەستێوەردانی ڕووحانیەکان بوو لەسیاسەت‌و گوێی بەناڕەزایەتی‌و دژایەتی ئەوان لەگەڵ نوێبوونەوەو پێشکەوتن نەدەدا. (محمد معین: منبع پیشین، ص١٨٠) ؛ بۆزانیاری زیاتر لەبارەیەوە بڕوانە: (ماشاالله أجودانی: مشروطه ایرانی، چاپ پنجم، تهران، ١٣٨٣ﻫ، ص ص٢٦٩- ٢٧٩).

(٦٥) احمد کسروی: تاریخ مشروطه ایران، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٨ﻫ، ص٧٤.

ڕەعیەت دانیە، دەسەڵات چی پێ خۆش بێ بۆی دەچێتە پێش‌و کەس پرسیارو وەڵام ناکات، لێپرسینەوە لەئارادانیە، هەرئەوەندە بەسە کە پارە بە دیوان بدرێ، بۆیە کار بەم ڕۆگەیشتووە، لە ڕێگەی ئەم چەشنە چیاوگانە ئینگلیزییەکان وەك هیندستان دەبنە خاوەنی ئێران. بازرگانی توتن کە لەدەست ڕەعیەت‌و بازرگاندا بوو کەوتە دەستی ئەوروپییەکان، لێرە بەدواوە خەڵك بێکار دەبن، یا دەبێ کرێکاری بکەن یا دزی‌و ڕێگری بکەن، سبەینێ کەسێکی تردێ‌و چیاوگی پەشم، تریاك، برنج‌و کەتیرەش دەبا"[٦٦].

چیاوگی توتن زۆر پتر لە هەموو چیاوگێکی دیکە کەوتە بەر ڕەخنەو دژایەتی گشتگیری خەڵك، چونکە ئەو چیاوگە بە پێچەوانەی چیاوگەکانی تر بابەتێکی دەست لێنەدراوو پەراوێز خراو نەبوو، کە خەڵك زانیاری لە بارەیەوە نەبێ‌و یا کەمتر ئاوڕیان لێ دابێتەوە، بەڵکو لەگەڵ بەرهەمێك سەروکاریان هەبوو، کە بەڕادەیەکی زۆر لە ئێران بەرهەم دەهات‌و پەیوەندی بەژیانی راستەوخۆی کۆمەڵانی خەڵکی ئێرانەوە هەبوو، چونکە زۆر لە خاوەن زەوییەکان، بازرگانەکان، دوکاندارو ئەو کەسانەی هەناردەیان دەکرد، کەڵکیان لێوەردەگرت[٦٧]. بۆیە ناڕەزایەتی لە دژی کۆمپانیای رژی شارە گەورەکانی وەك: تاران، تەبرێز، شیراز، ئەسفەهان‌و مەشهەدی گرتەوە[٦٨]. بە تایبەتی بازرگانەکان‌و رووحانیەت لەم پەرەسەندنەدا ڕۆڵیان هەبوو[٦٩]. مێژوو نوسی بەناوبانگی ئێرانی ئەحمەد کەسرەوی دەڵێ: "پێش لە هەموو شوێنێك تەبرێز ڕاپەری‌و خەڵك ریکلامەکانی کۆمپانیایەکەیان کە بە دەورو دیوار هەڵواسرابوو دڕاندو لە شوێنیان بلاوکراوەی شۆڕشگێڕیان هەڵواسی"[٧٠]. دەوڵەت ناچاربوو بەشێوەی کاتیش بێ چالاکی کۆمپانیای رژی لە تەبرێز هەڵپەسێرێ[٧١].

بزافی ناڕەزایی ئازەربایجان لە شوێنەکانی تر بە گورتربوو، چونکە هەرچەندە توتنی ئەو ناوچەیە بە ڕادەیەکی زۆر نەدەهاتە ئەژمار، بەڵام هەناردەکردنی توتنی شیرازو ئەسفەهان‌و کاشان‌و ناوچەکانی دیکەی ئێران بۆ دەرەوە بە تایبەتی بۆ دەوڵەتی عوسمانی لە پاوانی بازرگانانی ئازەربایجانی دابوو[٧٢].

لە شیراز زۆربەی خەڵك لە زەوییەکانیان لەپاش گەنم‌و جۆ، توتنیان دەچاند، هەربۆیەش زۆر زوو ناڕەزایەتیان دەربڕی‌و لە شوێنێکی پیرۆز بە ناوی "شاە چراغ" کۆبوونەوەو ڕق‌و بێزاری خۆیان لەدەستی کاربەدەستانی کۆمپانیای رژی بەگوێی دەربار ناسرەدین شا گەیاند. دەوڵەت لەڕێگەی توندوتیژییەوە کە کوشتاریشی لێکەوتەوە خەڵکەکەی بلاوە پێکردو رووحانییەکی بەناوی سەید عەلی ئەکبەری فالحەسیری کە لەم رووداوە ڕۆڵی هەبوو، لە شیراز دوورخستەوە[٧٣].

لە ئەسفەهانیش لەدوای شیرازدا دوکان‌و بازاڕ بە نیشانەی ناڕەزایەتی دەربڕین لە بەرامبەر هاتنی کاربەدەستانی کۆمپانیای توتن بۆ ئەو شارە داخران‌و لە شاری کرمان هەر لەوبارەیەوە دووسەد بازرگان‌و کاسبکار، کە بڕێوی

(٦٦) صادق زيبا كلام: منبع پيشين، ص٣٩٧.

(٦٧) نيكى.أر.كدى: منبع پيشين، ص١١٠.

(٦٨) احمد كسروى: منبع پيشين، ص٧٥.

(٦٩) پيتر أورى: منبع پيشين، ص١٥٣.

(٧٠) احمد كسروى: منبع پيشين، ص٧٥.

(٧١) نيكى.أر.كدى: منبع پيشين، ص١١٠.

(٧٢) عبدالحسين نوايى: ايران وجهان از قاجاريه تا پايان عهد ناصرى...، منبع پيشين، ص٧٩٨.

(٧٣) محمد على تهرانى (كاتوزيان): مشاهدات‌و تحليل اجتماعى‌و سياسى از تاريخ انقلاب مشروطه ايران، تهران، ١٣٧٩هـ، ص٤٨.

ژیانیان تایبەت بە توتن فرۆشتن بوو، دەستیان لە کار هەڵگرت[٧٤]. لە پایتەخت (تاران) شڵەژان لە ٢٢ی ئایاری ١٨٩١ روویدا[٧٥]و بازرگانەکان بە ناوبژیوانی ئەمین ئەلدەولە نامەیەکی نارەزایەتیان بەرامبەر بە کۆمپانیای رژی بۆ ناسرەدین شا نووسی[٧٦]و هەروەها هەر لە تاران نووسراوێك لەلایەن روحانیەکان بڵاوبۆوە، کە ئەگەر تا حەفتەیەکی تر کۆمپانیای رژی ئێران جێ نەهێڵێ فەرمانی جیهاد لە دژیان دەردەکرێ[٧٧].

رێبەرایەتی پلەی دووەمی بزاڤەکە لە ئەستۆی گروپێکی نوێی روناکبیران بوو، کە ژمارەیەکیان لایەنگری سەید جەمالی ئەفغانی بوون[٧٨]. رۆژنامەنووسان، نووسەران، دیپلۆماتەکان، کاربەدەستانی دیوانو ئەندامانی چینی ناوەراست، کە خوێندنی نادینی یان هەبوو یا گەشتی دەرەوەی وڵاتیان کردبوو، کرۆکی ئەو گروپەیان پێکدەهێنا[٧٩]. نارەزایەتی روناکبیران لەپێدانی چیاوگی جۆراوجۆری وەك: (رژی، لاتاری، هێڵی ئاسن، کەڵك وەرگرتن لە کانەکان) بە وڵاتانی دەرەکیو قەرز وەرگرتن بوو بە هۆی ئەوەی کە کەسایەتییەکانی وەك: سەید جەمال ئەلدین ئەسەد ئابادیو (میرزا مولکەم خان[٨٠])و (ئاغا خانی کرمانی[٨١]) دژایەتی دەسەڵاتو بیروڕای گشتی تێبگەیەنن[٨٢]. کاتێك چیاوگی توتن بە ئینگلیزیەکان درا، جەمال ئەلدین تێگەیشت دەتوانێ لەو چیاوگەوە چەکێك دروست بکاتو تەنانەت کەم خوێندەوارترین روحانیش بە دژی هانبدات. موسڵمانانی دەمارگرژ لەسەر ئەو باوەڕەی بوون ئەو توتنەی دەستی مەسیحیەکانی پێکەوتبێ ئەوان گڵاو دەکات، کە وابو دەکرێ خەڵك بۆ خەبات لە دژی چیاوگێك هان بدرێ توتنی لە پاوانی ناموسڵمان ناوە. جەمال ئەلدین خەبات

(٧٤) فریدون أدمیت: منبع پیشین، ص٣٨.

(٧٥) سعید زاهد: منبع پیشین، ص١١٣.

(٧٦) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٤.

(٧٧) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٥٣٣.

(٧٨) سید جمال ئەلدین ئەسەد ئابادی (ئەفغانی): لەساڵی ١٨٢٨ز لەئەسەد ئابادی هەمەدان لەدایك بووە، بەڵام ناسراوە بە ئەفغانی. یەکێك لەبناغەدانەرانی ئایدۆلۆژیای حکومەتی ئیسلامییە، هەوڵەکانی ئەو لەپێناو پێشگرتنی هێرشی بەربڵاوی دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ وڵاتانی ئیسلامی بوو. سەردانی تاران، کابول، ئەستەمبۆلو قاهیرەی کرد، بەڵام نەیتوانی سەرنجی ئەو دەوڵەتانە بۆ پرۆژەکەی واتە یەکگرتنی ئیسلام لەبەرامبەر رۆژئاوا رابکێشێ. لەساڵی ١٨٩٦ز لە ئەستەمبۆل مردووە. (ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی...، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢) ؛ بۆزانیاری هەمەلایەنە لەسەر کەسایەتی ئالۆزی سەید جەمال، بڕوانە: (محمد رضا فشاهی: گزارشی کوتاه ازتحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٦ﻫ، ص ص٣٦٧- ٣٨٣).

(٧٩) جاك فوران: منبع پیشین، ص٢٥٦.

(٨٠) میرزا مولکەم: میرزا مولکەم خان کوڕی میرزا یەعقوب لەساڵی ١٨٣٣ز لە جولفای ئەسفەهان لەدایك بووە. لەتەمەنی دەساڵیدا بۆ خوێندن رەوانەی ئەوروپا کراوە، پاش گەرانەوەی بۆ ئێران وەك مامۆستا لە دار الفنون وانەی زانستی سەرەتاییو جوگرافیای گوتۆتەوەو لەهەمان کاتدا وەرگێری ناسرەدین شا بوو. بالیۆزی ئێران بووە لە لەندەن، پاش ئەوەی لەم کارە وەلانرا بەدەرکردنی رۆژنامەی "قانون" سەرقاڵ بوو ولەساڵی ١٩٠٨ز لەوڵاتی سویسرا کۆچی دوایی کرد. (پیتر أوری: تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه، ترجمه: محمد رفیعی مهر أبادی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٧ﻫ، ص٢٢).

(٨١) ئاغا خان کرمانی: ئەویش لەرەوتی نامە نووسینی ئەسەد ئابادی بۆ زانایانو داوای هاوکاری کردن لێیان بەشداری کرد. (ژانت أفاری: منبع پیشین، ص٦٣).

(٨٢) احمد تاجبخش: منبع پیشین، ص٤٤٥.

لەدژی ئەو چیاوگەی لە ئەستەمبۆل دەست پێکرد[٨٣]، ونامـە بەناوبانگەکەی بۆ دیارترین زانای شیعە حاجی میرزا حەسەنی شیرازی نووسی[٨٤] و داوای لێکرد شاو فرۆشتنی ئێران بە ئەوروپییەکان ئیدانە بکات[٨٥]. تەنانـەت باس لەدیداری سەید جەمال‌و میرزای شیرازیش دەکرێ، عەلی وەردی لـەم بارەیـەوە دەڵـێ: "یـەکێك لەکەسایەتیە متمانەدارەکان کەخۆی هاتنی جەمال ئەلدینی بینیوە بۆ لای میرزای شیرازی لـە سامەرا بـۆی گێرامـەوە کـە ئـەو دوانە کۆبوونەوەیەکی نهێنیان کردوەو کەسیش نازانێت ئەو دوو کەسە تێکدەرو ئاژاوە چیە لـەو کۆبوونەوەیـەدا چیان بڕیاردا"[٨٦].

نابێ ڕۆڵی ڕووناکبیران لە دەرکردنی ڕۆژنامەو بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەم فەرامۆش بکرێ، بە تایبەتی لە بـارەی چیاوگی تـوتن. خـەڵکی ئێـران لـەم قۆناغـەدا بـە هـۆی ئاشـنابوونێکی سـەرەتایی لـە بـارودۆخی وڵاتـانی دەرەوەو خوێندنەوەی ڕۆژنامەکانی فارسی کە لە ئەستەمبۆل دەردەچوون، لە چۆنیەتی ئـەو چیاوگنامەیە ئاگاداربوون‌و بەتایبەتی بە بەراورد لەگەڵ چیاوگی باشترو بەسوودتری دەوڵەتی عوسمـانی لـە بابـەت تـوتن کـە بـە کۆمپانیـای دەرەکـی دابـوو، دەسـتیان بـە ناڕەزایـەتی دەربـڕین کـرد[٨٧]. ئەحمـەدی کەسـرەوی لـەم بارەیـەوە دەڵـێ: "ڕۆژنامەی(اختر) کە لـە ئەسـتەمبول دەردەچـوو، نووسـەرانی کەسانی بـە غـیرەت‌و پیـاو چـاك بـوون‌و لـە کـاتی ڕووداوی چیاوگی توتن وتاری بەناوەڕۆك‌و بەنرخیان دەنووسی‌و یەکێك لە هۆکارەکانی بـەئاگاهاتنی خـەڵك ئـەم وتارانە بوون"[٨٨]. لە ڕاستیدا ئەمە ڕۆژنامەی (اختر) بوو کە لەزنجیرە وتارێکدا ناوەڕۆکی ئەم ڕێککەوتننامەیـەی ئاشکراکردو ئیدانەی کرد، چونکە ئەو چیاوگە سەرەتا بۆماوەیەك بەنهێنی هێشتبوویانەوە[٨٩]. بێجگە لـە (اختر) ڕۆژنامەیەکی دیکە بە ناوی (قانون) بە هۆی (مولکەم خان) لە لەندەن دەردەچوو، کە ئەویش لە لـەقاودانی ئـەو چیاوگەو هانـدانی ناڕازییـەکان ڕۆڵـی هـەبوو. یەکـەم ژمـارەی قـانون لـە سـاڵی ١٨٩٠ دەرچـوو، کـە تێیـدا وتـارێکی ڕەخنە ئامێزی سەبارەت بە دەوڵەت‌و کۆمەڵگەی ئێران بڵاوکردۆتەوەو لە ١٨ای تـەمموزداو لـەوتارێك دا رووی لـە سەدری ئەعزەم (ئەمین سوڵتان) نوسیوێتی: "بەپێی کام ماف‌و یاسا ماف‌و بەرژەوەندی وڵاتەکەمان بە کۆمـەڵێك چاوچنۆکی بێگانە دەفرۆشی"[٩٠].

ڕووحانیەتی شیعە ئەو توێـژە کۆمەڵاتیـەی دیکـە بـوو کـە وێـرای بازرگان‌و ڕووناکبیران لـە بزاڤـی توتنـدا ڕۆڵـی بینی‌و لە ڕاستیدا ڕێبەری بەکردەوەی ناڕەزایەتیەکانی لـە هەرێمـەکان لـە ئەسـتۆگرت. لـە تـەبرێز حـاجی مـیرزا جـەوادو لـە ئەسـفەهان ئاغـا نەجـەفی‌و لـە تـاران مـیرزا محەمـەد حەسـەن ئاشـتیانی‌و هـی تـر بـە جیـددی لەهەوڵـدابوون. لـە سـامەرا موجتەهیـدی گـەورەی شـیعە تـەلگرافی بـۆ شـا نـاردو تێیـدا زەرەرو زیانـەکانی ئـەو

(٨٣) ریچارد کاتم: ناسیونالیزم در ایران، ترجمە: احمد تدین، تهران، ١٣٧١ھ، ص١٧٠.

(٨٤) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: منبع پیشین، ص ص ٨٨، ٨٩) ؛ (صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٤٠١).

(٨٥) پیتر أوری: منبع پیشین، ص١٥٣.

(٨٦) عەلی وەردی: واعیزەکانی سوڵتان، وەرگێرانی: عەبدوڵا جەبار، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٤٩.

(٨٧) مرتضی راوندی: تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٥٤ھ، ص٥١١.

(٨٨) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٧.

(٨٩) نیکی.أر.کدی: منبع ثیشین، ص١٠٩.

(٩٠) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٦.

چیاوگەی خستبووەڕوو داوای هەڵوەشاندنەوەی کرد[٩١]. میرزای شیرازی جارێکی تریش لەڕێگای تەلگرافەوە ئامۆژگاری ناسرەدین شای دەکردو ناوبراویش وەڵامی تەلگرافەکانی دەدایەوە[٩٢].

لە دوای چەند مانگ لە دەست بەکاربوونی کۆمپانیای رژی‌و هاوکات درێژەی ناڕەزایەتیەکان‌و پێداگیری دەوڵەت لەسەر چیاوگی توتن، لە مانگی ئەیلولدا لە ناکاو دەقی تیلگرافێك بڵاوبۆوە کە تێیدا هاتبوو: "بسم الله الرحمن الرحیم. الیوم استعمال تنباکو و توتون بای نحوکان درحکم محاربە با امام زمان علیە السلام است". حزرە الحقر محمد حسن الحسینی[٩٣]. واتە لەو ڕۆژەدا بەکارهێنانی توتن حوکمی ڕاگەیاندنی شەڕە لەگەڵ ئیمامی زەمان. هەرچەندە سەلماندنی ئەم فتوایە تەم‌و مژی لەسەرە[٩٤]، بەڵام هەرچی بێ ئەم فتوایە کاریگەری خۆی لەسەر پەرەسەندن‌و قوڵترکردنەوەی کێشەکان دانا.

بە بڵاوبوونەوەی فتوای میرزای شیرازی، ناڕەزایەتی‌و دژایەتییەکان پەرەگرتووترو ڕەهەندی نوێتری بەخۆیەوە گرت[٩٥]، بەکارهێنانی توتن لە پایتەخت‌و لە زۆربەی هەرێمەکان حەرام کرا، بازاڕەکان داخران‌و دژایەتی لەگەڵ دەوڵەت پەرەی سەند[٩٦]. عەباس میرزا مولك ئارا برای ناسرەدین شا لەم بارەیەوە نوسیوویەتی: " کۆپیەکی زۆریان لە فتواکە چاپ‌و بڵاوکردەوەو زانایان لە شیرازو ئەسفەهان‌و کاشان فتواکەیان لە مینبەرو کۆبوونەوەکان دەخوێندەوە. قاوەخانەکان داخران‌و نێرگەلەکانیان کۆکردەوەو لە گۆڕەپان‌و بازاڕدا دەیانسوتاندن‌و هەڕەشەو گوڕەشەی دەوڵەتیش بێ سوود بوو"[٩٧]. تەنانەت کارگەیشتە ئەوەی کە ژنانی حەرەمسەرای شاش نێرگەلەکانیان شکاندو بازرگانەکان توتنەکانیان ئاگر تێبەردا[٩٨].

لوتکەی ڕووداوەکان کانوونی دووەمی ساڵی ١٨٩٢ بوو، لە ڕۆژی سیانزەی ئەو مانگە دەوڵەت لە میرزا حەسەنی ئاشتیانی موجتەهیدی گەورەی تاران داوادەکات یادەبی لەبەرچاوی خەڵك نێرگەلە بەکاربێنی یا شار جێبهێڵی.

(٩١) احمد کسروی: منبع پیشین، ص٧٥.

(٩٢) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر دەقی هەموو ئەو تیلگرافانەی کە لەنێوان ناسرەدین شاو میرزای شیرازی نێردراون، بڕوانە: (ناظم السلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان، منبع پیشین، ص ص٣٤- ٣٦). هەروەها بۆ زانیاری لەسەر دەقی نامەکانی نێوان ناسرەدین شاو زانایانی تر لەسەر مەسەلەی کۆمپانیای رژی، بڕوانە: (محمود طلوعی: خواندنیهای تاریخ، منبع پیشین، ص ص٦٣٧- ٦٥٠).

(٩٣) شیخ حسن کربلایی: قرارداد رژی ١٨٩٠م یا تاریخ انحصار دخانیات در سال ١٣٠٩ه.ق، چاپ دوم، ١٣٦١ه، ص٦٩.

(٩٤) جێی ئاماژەیە ئەو فتوایەی کە لەلایەن میرزا محەمەد حەسەن شیرازی مەرجەعی ئەو سەردەمی جیهانی شیعە دەرکراوە، هیچکات نەسەلمێندراو لەلای توێژی دەستەبژێر وا باوبوو کە حاجی محەمەد کازمی مولکوتوجار ئەو تیلگرافەی بەناوی ئەوانەوە بڵاو کردۆتەوە. (عبدالحسین نوایی: ایران وجهان...، منبع پیشین، ص٧٩٨). کە ئەمەش رای جیاوازی لەنێو توێژەران لەسەرە. شێخ حەسەن کەربەلایی کە خۆی لە شوێن کەوتوانی میرزای شیرازییەو لەو سەردەم شاهیدی ئەو ڕووداوانە بووە، لەم بارەیەوە دەڵێ: "نوسخەی ئەسڵی ئەو واژۆیە کە بەدەستنووسی موبارەکی بوو، بێجگە لە زانایانی دار ئەلخلافە (تاران) میرزا محەمەد حەسەنی ئاشتیانی هیچ کەسی تر چاوی پێ نەکەوت. لەلای هەر کەس بووە لە ترسی لێپرسینەوەی دەوڵەت‌و گیروگرفتی دواتری شاردوویەتیەوەو نەیتوانیوە ئاشکرای بکات‌و هەربۆیە جەنابی ئاشتیانیش کە بەتایبەتی بینیویێتی‌و کاربەدەستانی دەوڵەت لەم بارەیەوە لێیان کۆڵییەوە هیچی نەفەرمووە". (شیخ حسن کربلایی: منبع پیشین، ص٦٨).

(٩٥) عباس رمضانی: منبع پیشین، ص١٠٠.

(٩٦) أن.ك.س.لمبتون: منبع پیشین، ل٢١٠.

(٩٧) عبدالحسین نوایی: شرح حال عباس میرزا ملك أرا...، منبع پیشین، ص١٨٥.

(٩٨) ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ڕۆڵی رووحانیەتی شیعە لەبزاڤی مەشرووتە (١٩٠٥-١٩١١)، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەرین، ژ. (٢)، گۆڤارێکی ئەکادیمییە زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات، ٢٠١٤، ل٢٣١.

ڕۆژی دواتر ئاشتیانی ئامادەی کۆچ کردن بوو کە خەڵك دوای داخستنی دوکانو بازاڕ لە ماڵەکەی کۆبوونەوەو نەیانهێشت هێزی سەربازی شا ئاشتیانی لە تاران دووربخاتەوە[٩٩]. کۆبوونەوەکە بوو بە خۆپیشاندانێکی گەورەو خۆپیشاندەران بە توڕەییو بە دروشمدان لە دژی دەسەڵات بەرەو قەسری شا (گۆڕەپانی ئەرك) بەڕێکەوتنو ئەو شوێنەیان بەرد بارانکرد. سەربازەکانی دەوڵەت تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد، لە ئاکامدا حەوت کەس کوژرانو نزیکەی بیست کەسیش بریندار بوون[١٠٠]. لەم خۆپیشاندانەدا ژنانیش بەشداریان تێداکرد، شێخ حوسێن کەربەلایی دەڵێ: " کاتێکی نیوەڕۆیە نورە گەیشتە ژنانی شار، ژنانیش گروپ، گروپ کۆبوونەوەو یەکەم کاریان ئەوەبوو کە چوونە بازاڕو هەر دوکانێك کە دانەخرابوو، پێیان داخست، بەجۆرێك کە لەو شارە گەورەیە دوکانێك بەکراوەیی نەماو ئەم جار هاوڕێ لەگەڵ پیاوان بە خۆپیشاندانو دروشمدان بەرەو قەسری شا بەڕێکەوتن"[١٠١]. ئەمە یەکەم جاربوو لە مێژووی ئێراندا، کە ژنان شانبەشانی پیاوان لەبەرامبەر ڕووداوێکی سیاسیدا بە کۆ بێنە مەیدانو هەڵوێست وەردەگرن.

دروشمەکانی خۆپیشاندەران لە ڕاپەرینی تارانو مانگرتنی گشتیدا ڕاستەوخۆ شایان کردبوو بە ئامانج، بۆ وێنە: لە نوسراوێکیاندا کە لە تاران بڵاوبۆوەو لە دەروازەی قەسری سەلتەنەت چەسپێندرابوو ئاوا هەڕەشەیان لە شا کردبوو: " ئەی ناسرەدین شا هەموو ڕەعیەت لەو دۆخە شپرێوە ئەو دەوڵەتو سەلتەنەتە وەگیان هاتوون، ئەگەر لە کونەمشکیشدا خۆت حەشاردەی دەتهێنینە دەرو خوێنت دەڕێژین"[١٠٢]. دەوڵەتو ناسرەدین شا ئەم جارە هەستیان بە قوڵایی کێشەکردو کێشەیەك کە ئەگەر بەری پێ نەگرن نەك تەنیا کۆمپانیای ڕژی، بەڵکو بنەمای دەسەڵاتیان تێكو پێکدەچێ.

ئەم سێ چینە (بازرگان، ڕوحانی، ڕوناکبیر)، کە ڕۆڵی سەرەکیان لەم بزاڤەدا بینی، هەرکامێکیان بە پاڵنەرێکی جیاواز تێیدا بەشداربوون. بازرگانەکان بەرژەوەندی ئابوریان کەوتبووە مەترسی گەورە، هەربۆیەش پێش هەمووان هەڵوێستیان وەرگرت. ڕوحانیەت هەرچەندە یەکدەست نەبوو[١٠٣]، بەڵام بەشێکی بەرچاویان ڕۆڵیان لە وروژاندنی خەڵکدا هەبوو، ئەوان لەوە نیگەران بوون کە بوونی وڵاتانی ئەوروپی لە وڵاتێکی ئیسلامی دەبێتە هۆی لاوازبوونی پێگەی ئەوانو کەم ڕەنگ بوونەوەی دابو نەریتی دینی. بۆ وێنە: میرزا محەمەد عەلی موجتەهیدی گەورەی شیراز بە دیپلۆماتێکی بەریتانی دەڵێ: " گومانی تێدانیە کە کۆمپانیای ڕژی ژمارەیەکی زۆری ئەوروپی دێنێتە ئێرانو ئەوانە بەردەوام لەپەیوەندی لەگەڵ خەڵکدا دەبنو بنەمای باوەڕی ئەوان سستو لاواز دەکەن"[١٠٤]. ڕوناکبیرانیش بەهۆی ئاشنایەتی کەمو زۆریان لەگەڵ کولتورو شارستانیەتی ئەوروپا،

---

(٩٩) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٣.

(١٠٠) مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و١٣و١٤ هجری، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه، ص٣١٧.

(١٠١) شیخ حسین کربلایی: منبع پیشین، ص١١١.

(١٠٢) همان منبع، ص١١٣.

(١٠٣) بۆ وێنە: ئایەتولا بەهبەهانی لە ڕوحانیە پلە بەرزەکانی شیعە لە تاران هیچ دژایەتیەکی لەگەڵ کۆمپانیای ڕژی نەبوو، وتەنانەت لەبەرچاوی خەڵك نێرگەلەی بەکارهێناو مانگرتنی خەڵکی لەبەکارهێنانی توتن پێشێل کرد. هەروەها ئیمامی هەینی تارانو بەشێك لە مەلاکانی شاری مەشهەد پشتگیری بزاڤەکەیان نەکرد. بڕوانە: (مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢، ١٣، ١٤، جلد چهارم، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ه، ص٢٨٥) ؛ (ژانت أفاری: منبع پیشین، ص٥٤) ؛ (جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٧).

(١٠٤) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٥.

کەوتبوونە ژێر کاریگەری شێوازی کارگێڕیو بەڕێوەبردنی ئەم وڵاتانەو هەربۆیە لەهەوڵی ئەوەدابوون وڵات بەرەو "قانون" سەروەری بەرنو دەسەڵاتی ڕەهای شا بەربەست بکەنەوە. ئامانجێك کەچەند ساڵ دواتر لە بزاڤی مەشرووتەدا پێی گەیشتن.

باسی سێیەم: پاشەکشەو دەرهاوێشتەکانی:

دەمارگرژی ئایینیو ملکەچ بوون بۆ موجتەهیدەکان کە هەستێکی بەهێزبوو، هاوکات لەگەڵ بێزاری لەزاڵ بوونی کۆلۆنیالیزم بەسەر هەموو لایەنەکانی گرینگی ژیانی خەڵك، ئەوانەی بە جوڵەخست، بەجۆرێك کە لەبەرامبەر چەکدارانی کامەران میرزای جێنشینی شا لە تاران بەدەستی بەتاڵ خۆراگربن[١٠٥]. هەربۆیە ترس لە ڕاپەرینو شۆڕشێکی بەردەوام مێشكو زەینی شای داگیرکردو ناچار بە پاشەکشەی کرد[١٠٦]. ناسرەدین شا لە ٥ی کانوونی دووەمی ١٨٩٢ بە پێچەوانەی مەیلی ئەمین سوڵتانو باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی چیاوگی توتنی دەرکرد[١٠٧]. کۆمپانیای ڕژی لە بەرامبەر هەڵوەشاندنەوەی ڕێککەوتننامەکە، داوای قەرەبووی ئەو زەرەرو زیانەکانی دەکرد کە بڕی پێنچ سەد هەزار لیرەی ئینگلیزی بوو. دەوڵەتی ئێران ئەو بڕە پارەیەی لە بانکی شاهانەی بەریتانی قەرزکرد بە سوودی شەش لەسەد[١٠٨]. ئەمە یەکەم قەرزی ئێران بوو لە دەوڵەتێکی بیانی[١٠٩].

بزاڤی توتن بوو بە هۆی ئاڵوگۆڕێکی گەورە لە سیاسەتی دەرەکی ئێران، ئەمین سوڵتان وەك سەدری ئەعزەم، کە سەرکردایەتی سیاسەتی لایەنگیری لە بەریتانیای لە حکومەتی ناسرەدین شا دەکردو لەپێدانی چیاوگی توتن ڕۆڵی سەرەکی هەبوو، سەدو هەشتا پلە وەرچەرخاو لە روسیا نزیك بۆوەو ڕێگای بۆ وەرگرتنی زنجیرەیەك قەرز لە روسیا خۆشکرد. شایانی باسە کە هەر لەگەڵ بڵاوبوونەوەی هەواڵی ئەم ڕێککەوتننامەیە دەوڵەتی روسیا نارەزایەتی خۆی دەربڕیو تا ئەوشوێنەی بۆیانکرا لە نفوزی خۆیان بۆ پەرەسەندنی نارەزایەتییەکانو هەڵوەشاندنەوەی هەوڵیاندا[١١٠]، وباڵیۆزی روسیا بە ئاشکرا بە ئەمین سوڵتانی ڕاگەیاندبوو، کە دەبێ ئەو چیاوگە هەڵوەشێتەوە[١١١]. بەم جۆرە دەردەکەوێ کە بەریتانیا پێگەی خۆی بە شێوەیەکی بەرچاو لە دەستدا، بەڵام بەمەش دەوڵەتی ئێران دەستی بۆ کایەکردن لە نێوان ئەو دوو زلهێزە ئاوالاتر نەبوو، بەڵکو بەپێچەوانەوە وابەستەبوونی سیاسیو ئابووری ئێران بە دەوڵەتێکی ڕۆژئاوایی وەك روسیا زۆرتر بوو[١١٢].

ڕاستە بزاڤی توتن پاڵنەری ئابووری روونی هەبوو، بەڵام لە هەندێك لایەنەوە دەکرێ بە یەکەم بزاڤی سیاسی دابنرێ لە مێژووی ئێراندا، چونکە کۆمەڵگە لەسەر کێشەیەکی تایبەتی لەگەڵ دەوڵەت بەرەو ڕووی

(١٠٥) احسان طبری: منبع پیشین، ص١٥٠.

(١٠٦) فریدون ادمیت: منبع پیشین، ص٤٣.

(١٠٧) ژانت افاری: منبع پیشین، ص٥٤.

(١٠٨) عزیزالله بیات: تاریخ تطبیقی ایران باکشورهای جهان، تهران، ١٣٨١ه، ص٥١٥.

(١٠٩) سرپرسی سایکس: تاریخ ایران، ترجمە: سید محمد تقی فخرداعی گیلانی، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٦ه، ص٥٣٦.

(١١٠) محمد علی تهرانی (کاتوزیان): منبع پیشین، ص٤٩.

(١١١) ان.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٢٧١.

(١١٢) جان فوران: منبع پیشین، ص٢٥٩.

یەکتربوونەوەو ناوەڕۆکی بزاڤەکە هێرش بوو بۆسەر دەسەڵاتی سەرەڕۆ بەگشتی نەك تەنیا سوڵتانێکی دیکتاتۆر. هەروەها ئەو بزاڤە توانی ئیرادەی سەرەڕۆیانەی دەوڵەت بگۆڕێ بێ ئەوەی دەسەڵات بە گشتی هەرەس پێ بێنێ[113].

بزاڤی دژی قۆرخکردنی توتن دەکرێ بە دەستپێکی دروست بوونی بیروڕای گشتی لە ئێراندا دابنرێ. بۆیەکەم جار نیشانە گەلێك دەرکەوتن کە دەریانخست خەڵك دەیەوێ بەرامبەر بە ڕووداوەکانی پەیوەندیدار بەخۆیان هەڵوێست وەربگرن‌و بێدەنگ نەبن[114]. ریچارد کاتم مامۆستاو لێکۆڵەری ئەمریکی دەڵێ: "ڕۆڵی سەرەکی لەم ڕووداوە هۆکارێکی نوێ بوو کە پێشتر لە شانۆی سیاسی ئێراندا دەرنەکەوتبوو، هۆکارێك کە ناسرەدین شاو کۆمپانیای ڕژی لەخەونیشدا بیریان لێنەکردبۆوە، ئەویش بیروڕای گشتی تووڕەو هەڵچوونی کۆمەڵانی خەڵکی ئێران بوو"[115].

لە ڕاستیدا بزاڤی توتن ئەم ئەنجامانەی لێکەوتەوە: هەڵکشانی پێگەی سیاسی رووحانیەت، بەرزبوونەوەی ئاستی وشیاری کۆمەڵانی خەڵك‌و توندترکردنی فشاری دەسەڵات بۆ سەر نارەزایەتییەکان‌و پەرەسەندنی شەپۆلی خەبات‌و رایکال بوونی بزاڤی دژی قاجار[116]. لە ئاکامی فشاری دەسەڵات بۆسەر نارەزایەتییەکان، هاوڵاتیەکی ئێرانی کە هەڵسوکەوتی زاڵمانەو نادادپەروەرانەی کاربەدەستانی قاجار بێزاری کردبوو، بریاری کوشتنی ناسرەدین شای قاجاریدا. بە ڕێکەوت نیە کە سێ ساڵی کۆتایی پادشایی ناسرەدین شا، گەندەڵی، هەژاری، زوڵم‌و نەخۆشی کولێرا گەیشتە لوتکەی خۆی[117]. (میرزا رەزای کرمانی[118]) کە چەندین ساڵ بەتاوانی چالاکی لە دژی دەسەڵات زیندانی کرابوو، بۆ چاوپێکەوتنی سەید جەمالی ئەفغانی لەساڵی ١٨٩٢ گەیشتە ئەستەمبوڵ. واپێدەچێ ئەفغانی لەم چاوپێکەوتنەدا بیری گەرانەوە بۆ ئێران‌و کوشتنی شای لەگەڵ هێنابێتە ئاراوە. میرزا رەزا پاش گەرانەوەی بۆ ئێران لە شوێنی پیرۆزی شیعەکان بەناوی شازادە عەبدولعەزیم لە چاوەروانی شادا مایەوە، کە نیازی هەبوو پێش جەژنی پەنجا ساڵەی سەڵتەنەتی زیارەتی ئەم شوێنەبکات. میرزا رەزا لە ١ی ئایاری ١٨٩٦ هەر لەم شوێنە تەقەی لەشا کردوو کوشتی[119]. میرزا رەزا کاتێك کە تەقەی لە شا کرد پێی گووت: "بگرە ئەوە هی دەستی سەید جەمال ئەلدینە"[120].

بزاڤی توتن‌و تیرۆری ناسرەدین شا وەك تیرۆرێکی سیاسی، کە ئەویش هەر دەرهاوێشتەی بارودۆخی ئەو بزاڤە بوو، ڕاچڵەکانێکی کاریگەربوون لە جەستەی کۆمەڵگەی ئێراندا، تا کۆمەڵانی خەڵك بەخۆ بێنەوە، چاوو گوێیان بکرێتەوەو بۆیان دەربکەوێ کە دەتوانن نەك تەنیا لە بەرامبەر دەسەڵاتدا هەرچەندە دیکتاتۆرو سەرەڕۆبێ

(١١٣) محمد علی همایون کاتوزیان: دولت وجامعه در ایران (انقراض قاجار واستقرار پهلوی)، ترجمە: حسن افشار، چاپ سوم، ١٣٧٩ﻫ، ص٤٣.

(١١٤) أ.ك.س. لمبتون: منبع پیشین، ص٣٠٥.

(١١٥) ریچارد کاتم: منبع پیشین، ص٣.

(١١٦) صادق زیبا کلام: منبع پیشین، ص٤٠٠.

(١١٧) مسعود بهنود: منبع پیشین، ص١٢٥.

(١١٨) بۆزانیاری زیاتر لەسەر میرزا رەزای کرمانی، بڕوانە: (مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و١٣و١٤، جلد دوم، چاپ چهارم، ١٣٧١ﻫ، ص ص١١-١٩).

(١١٩) پیتر أوری: تاریخ ایران کمبریج، منبع پیشین، ص١٥٥.

(١٢٠) د.ئیبراهیم خەلیل ئەحمەد، د.خەلیل عەلی موراد: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٠.

ڕابوەستن وە تەنانەت پاشەکشەی پێ بکەن. بزاڤی توتن تۆوی ئەزمونێکی چاند کە چەند ساڵ دواتر لە بزاڤێکی فراوانترو رادیکاڵتردا چەکەرەی کرد، ئەویش بزاڤی مەشرووتە (١٩٠٥) بوو، بزاڤێك کە بە هەڵوەشاندنەوەی چیاوگێك بەربەست نەبۆوەو بەڵکو دەسەلاّتی ڕەهای شای سنووردارکرد، وە بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئێراندا کۆمەلاّنی خەڵك لەدیاریکردنی چارەنووسی سیاسی خۆیاندا بەشداربوون.

ئەنجام

یەکەم/ بەهۆی ئاشنابوونو پەیوەندی ئێرانییەکانو بەتایبەتی دەستە بژێری ناودەسەلاّت بە کولتورو شارتانیەتی ئەوروپاو کاریگەری چاکسازیی دەوڵەتی عوسمانی دراوسێ، پێویستی ریفۆرمو چاکسازی لە ئێراندا هاتەگۆرێ.

دووەم/ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم ململانێی روسیاو بەریتانیا لەسەر فراوانکردنی پێگەی ئابووری-سیاسی لە ئێران دا گەیشتە لوتکەی خۆی.

سێیەم/ کۆمپانیای بەریتانی (رژی) لە بەرامبەر پێدانی رشوە بەشاو کاربەدەستانی دەوڵەتی قاجاری چیاوگی قۆرخکردنی کرینو فرۆشتنی توتنی هەموو ئێرانی بەدەستهێنا، کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی بەریتانیاو لە زەرەری خەڵکی ئێران بوو.

چوارەم/ کاردانەوە لە دژی ئەم رێککەوتنە بزاڤێکی نارەزایەتی لە نێو چینو توێژە جۆراوجۆرەکانی لێکەوتەوە، کەتێیدا بازرگان، رووحانیەتی شیعەو رووناکبیران ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو.

پێنجەم/ بەدەرکردنی فتوای حەرام کردنی بەکارهێنانی توتن لەلایەن رێبەرانی ئایینی شیعە، بزاڤی توتن پەرەگرتوترو چووە قۆناغێکی چارەنوس سازەوە.

شەشەم/ دەسەلاّتی قاجار لە ترسی رادیکال بوونی بزاڤەکەو مەترسی شۆرش لە بەرامبەر ویستو ئیرادەی کۆمەلانی خەلك پاشەکشەی کردو چیاوگی پێدانی توتنی هەموو ئێرانی بە بەریتانیا هەڵوەشاندەوە.

حەوتەم/ بزاڤی توتن وەك یەکەم بزاڤی سیاسی-جەماوەری لە مێژووی ئێراندا، زەمینەی رووداوێکی رادیکالترو فراوانتری رەخساند، کە ئەویش شۆرشی مەشرووتە (١٩٠٥)بوو.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ کتێبەکان:

أ-بەزمانی فارسی:

١- أ.گرانتوسكی وديگران: تاريخ ايران از زمان باستان تا امروز، چاپ سوم، تهران، ١٣٦١هـ.

٢- احسان طبری: فروپاشی نظام سنتی در ايران و زايش سرمايه‌داری در ايران، تهران، ١٣٥٧هـ.

٣- احمد تاجبخش: تاريخ تمدن و فرهنگ ايران (دوره قاجاريه)، تهران، ١٣٨٢هـ.

٤- احمد كسروی: تاريخ مشروطه ايران، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٨هـ.

٥- ان-ك. س. لمبتون: سيری در تاريخ ايران بعد از اسلام، ترجمه: يعقوب اژند، تهران، ١٣٦٣هـ.

٦- تقی بهار: ميراث خوار استعمار، چاپ چهاردهم، تهران، ١٣٥٥هـ.

٧- پيتر اوری وديگران: تاريخ ايران كمبريج، ترجمه: تيمور قادری، جلد هفتم، چاپ سوم، ١٣٨٧هـ.

٨- پيتر أوری: تاريخ معاصر ايران از تأسيس تا انقراض سلسله قاجاريه، ترجمه: محمد رفيعی مهر أبادی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٧هـ.

٩- جان فوران: تاريخ تحولات اجتماعی ايران، ترجمه: احمد تدين، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٠هـ.

١٠- ريچارد كاتم: ناسيوناليزم در ايران، ترجمه: احمد تدين، تهران، ١٣٧١هـ.

١١- سرپرسی سايكس: تاريخ ايران، ترجمه: سيد محمد تقی فخرداعی گيلانی، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٦هـ.

١٢- سعيد زاهد: جنبش های اجتماعی معاصر ايران، تهران، ١٣٨١هـ.

١٣- شجاع الدين شفا: پس از هزاروچهارصد سال، جلد دوم، نشر فرزاد، ٢٠٠٣ز.

١٤- شيخ حسن كربلايی: قرارداد رژی ١٨٩٠م يا تاريخ انحصار دخانيات در سال ١٣٠٩هـ.ق، چاپ دوم، ١٣٦١هـ.

١٥- صادق زيبا كلام: سنت ومودیرنيته (ريشه علل ناكامی اصلاحات ونوسازی سياسی در ايران عصر قاجار)، چاپ چهارم، بهار ١٣٧٩هـ.

١٦- صديق صنفی زاده (بورەكەيی): تاريخ پنج هزار ساله ايران، جلد دوم، تهران، ١٣٨١هـ.

١٧- گراهام فولر: قبله عالم (ژئوپولتيك ايران)، ترجمه: عباس مخبر، تهران، ١٣٧٣هـ.

١٨- عباس رمضانی: ناصرالدين شاه قاجار، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥هـ.

١٩- عباس قديانی: تاريخ وفرهنگ تمدن ايران در دوره قاجار، تهران ١٣٨٣هـ.

٢٠- عباس ميلانی: تجدد وتجدد ستيزی، چاپ ششم، تهران، ١٣٧٨هـ.

٢١- عبدالحسين نوايی: ايران وجهان (از قاجاريه تا پايان عهد ناصری)، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧هـ.

٢٢- عبدالحسين نوايی: شرح حال عباس ميرزا ملك ارا، تهران، ١٣٦١هـ.

٢٣- عبدالعظيم رضايی: تاريخ دەهەزار ساله ايران، جلد چهارم، چاپ دوازدهم، تهران، ١٣٧٩هـ.

٢٤- عبدالهادی حائری: نخستين رويارويهای انديشه‌گران ايران با دو رويه تمدن بورژوازی غرب، چاپ چهارم، تهران، ١٣٨٠هـ.

٢٥- عزيزالله بيات: تاريخ تطبيقی ايران باكشورهای جهان، تهران، ١٣٨١هـ.

٢٦- عزيزالله بيات: تاريخ مختصر ايران، تهران، ١٣٥٧هـ.

٢٧- علی اصغر شمیم: ایران در دوران سلطنت قاجار، تهران، ١٣٧٩ﻫ.

٢٨- فردهالیدی: دیکتاتوریو توسعه سرمایەداری در ایران، ترجمه: فضل الله نیك ایین، تهران، ١٣٥٨ﻫ.

٢٩- فریدون ادمیت: اندیشه ترقیو حکومت قانون (عصر سپهسالار)، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٥ﻫ.

٣٠- فریدون ادمیت: ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، چاپ اول، تهران، ١٣٨٧ﻫ.

٣١- م.س. ایوانف: تاریخ نوین ایران، ترجمه: حسن قائم پناه، تهران، ١٣٥٧ﻫ.

٣٢- ماشاالله أجودانی: مشروطه ایرانی، چاپ پنجم، تهران، ١٣٨٣ﻫ.

٣٣- ماشاالله اجودانی: یامرگ یاتجدد، تهران، ١٣٨٢ﻫ.

٣٤- محمد رضا فشاهی: گزارشی کوتاه ازتحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران، چاپ سوم، تهران، ١٣٨٦ﻫ.

٣٥- محمد سالار کسرائی: چالش سنت ومودیرنیته در ایران (از مشروطه تا ١٣٢٠)، تهران، ١٣٧٩ﻫ.

٣٦- محمد طلوعی: خواندنیهای تاریخ، تهران، ١٣٨١ﻫ.

٣٧- محمد علی تهرانی (کاتوزیان): مشاهداتو تحلیل اجتماعیو سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطه ایران، تهران، ١٣٧٩ﻫ.

٣٨- محمد علی همایون کاتوزیان: دولت وجامعه در ایران (انقراض قاجار واستقرار پهلوی)، ترجمه: حسن افشار، چاپ سوم، ١٣٧٩ﻫ.

٣٩- محمد معین: فرهنگ فارسی، جلد پنجم (اعلام)، چاپ هفتم، تهران، ١٣٦٤ﻫ.

٤٠- مرتضی راوندی: تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، ١٣٥٤ﻫ.

٤١- مسعود بهنود: کشتگان برسر قدرت (از قائم مقام تا هویدا)، چاپ دوم، تهران، ١٣٨٠ﻫ.

٤٢- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢، ١٣، ١٤، جلد چهارم، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ﻫ.

٤٣- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و١٣و١٤ هجری، جلد اول، چاپ چهارم، تهران، ١٣٧١ﻫ.

٤٤- مهدی بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ١٢و١٣و١٤، جلد دوم، چاپ چهارم، ١٣٧١ﻫ.

٤٥- ناظم السلام کرمانی: تاریخ بیداری ایرانیان، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، ١٣٧١ﻫ.

٤٦- نیکی. ار. کدی: ریشەهای انقلاب ایران، ترجمه: دکتر عبدالرحیم گواهی، چاپ دوم، تهران، ١٣٧٧ﻫ.

٤٧- یرواند ابراهامیان: ایران بین دو انقلاب، ترجمه: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی ولیلانی، چاپ نهم، نشرنی، ١٣٨٣ﻫ.

ب- بەزمانی کوردی:

١- پرویز بابائی: مێژووی هاوچەرخی ئێران، وەرگێرانی: ڕێبوار سەرتیپ زەندی، سلێمانی، ٢٠١٠.

٢- عەلی وەردی: واعیزەکانی سوڵتان، ورگێرانی: عەبدوڵا جەبار، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٣- محەمەد سوهەیل تەقوشی: عوسمانییەکان لە دامەزراندنی دەوڵەتەوە تا کودەتا بەسەر خەلافەتدا، وەرگێرانی: نەریمان خۆشناو، مستەفا سەید مینە، هەولێر، ٢٠٠٩.

٤- یاسین سەردەشتی (دکتۆر)، بەرزانی مەلا تەها: مێژووی هاوچەرخی ئێران، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠١٠.

٥- ئیبراهیم خلیل ئەحمەد (دکتۆر)، د.خەلیل عەلی موراد: مێژووی ئێران‌و تورکیا، وەرگێرانی: بەهائەدین جلال مستەفا، هەولێر، ٢٠١١.

دووەم/ نامەی زانکۆیی:

١- ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ناسیۆنالیزمی ئێرانی (١٩٠٦-١٩٤٦)، ماستەر نامەی چاپ نەکراو، بەشی مێژووی کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٦.

سێیەم/ گۆڤارەکان:

أ-بەزمانی کوردی:

١- ئیسماعیل عەبدولرەحمان سەعید: ڕۆڵی رووحانیەتی شیعە لەبزاڤی مەشرووتە(١٩٠٥-١٩١١)، گۆڤاری زانکۆی راپەرین، ژمارە (٢)، گۆڤارێکی ئەکادیمییە زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات، ٢٠١٤.

ب-بەزمانی فارسی:

١- رامین جهانبگلو: روشنفکرانی ایرانی و مدرنیته، کیان، شماره (٥٣)، تهران، ١٣٨١ه.

پوختەی توێژینەوەی
بزاڤی توتن لە ئێران (١٨٩٠-١٨٩٢)

بزاڤی توتن بە یەکێك لە گرنگترین رووداوەکانی نزیك بە پەنجاساڵ پادشایەتی ناسرەدین شای قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦)و لەهەمانکاتدا یەکەم بزاڤی سیاسی بوو لە مێژووی ئێراندا. کۆمەلانی خەلك لە دژی پێدانی چیاوگی قۆرخکردنی کرین‌و فرۆشتنی توتنی هەموو ئێران راپەڕین، کە بەئاشکرا لە بەرژەوەندی کۆمپانیای بەریتانی بوو. بازرگان، رووحانیەتی شیعەو رووناکبیران ڕۆڵی سەرەکیان لەم راپەڕینەدا بینی. دەولەتی قاجار لەبەرامبەر شەپۆلی ئەم بزاڤە کە بەشێوەیەکی ناتوندوتیژی‌و هێمنانە هەموو ئێرانی گرتبۆوە پاشەکشەی کردو ناچارکرا رێککەوتننامەکە هەڵبوەشێنێتەوە. ئەم بزاڤە زەمینەی بزاڤێکی بەرفراوانترو رادیکال تری فەراهەم کرد، کە ئەویش بزاڤی مەشرووتە (١٩٠٥) بوو.

ملخص البحث

حركة التبغ في ايران (١٨٩٠-١٨٩٢)

حركة التبغ هي إحدى أهم لأحداث التي وقعت في عهد ناصر الدين شاه قاجار (١٨٤٨-١٨٩٦م)، كما وأنها أولى الحركات السياسية في تاريخ ايران. إنتفضت الجماهير في جميع أنحاء البلاد ضد إمتيازات بيع وشراء التبغ، التي كانت وبشكل واضح لمصلحة الشركة البريطانية. التجار ورجال الدين الشيعة والمثقفون كان لهم الدور الأهم في هذه الانتفاضة. أرغمت هذه الانتفاضة السلمية الحكومة القاجارية الى الرضوخ لمطالب الجماهير في إلغاء إمتيازات الشركة البريطانية، كما وأن هذه الحركة أعدت الأجواء لحركة راديكالية أوسع هي حركة المشروطة سنة ١٩٠٥م.

Abstract

Tobacco Movement in Iran (١٨٩٠-١٨٩٢)

Tobacco Movement is considered one of the most important events during the reign of Nasir-Aldeen, king of of Qajar (١٨٤٨-١٨٩٦). At the same time, it was the first political movement in the history of Iran. Masses of people revolted against favoritism and monopoly of Iran's tobacco to the interest of British companies. Merchants, Shiite spiritual leaders and intellectuals played a great role in this uprising. The uprising which had spread all over Iran peacefully and violently obliged the Qajar state to abolish the agreement. This movement paved the way for a wider and more radical movement which was Mashroota movement (١٩٠٥).